

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Թ. ՏԱՐԻ 1935

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

434 — ՅՈՒՆԻՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻ — 1935

ԺԵ.Պ ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Թ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1935 — ՕԳՈՍՏՈՍ

ԹԻԻ 8

COPYRIGHT

ԳԻՐԸ ԻՐ ԵՐՐԵԱԿ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՄԷՋ

Կարճ և սեղմ բառ մը կայ հայերէնի մէջ. իր կազմութեամբը՝ պարզ, հնչակա-
նութեամբը՝ ջինջ, իմաստովը՝ հարուստ, և, հակառակ իր յոյժ հինաւորաց վաղնջակա-
նութեանը՝ չծերացած ու չմաշած բնաւ, ինչպէս կ'ըլլան ընդհանրապէս բոլոր պզտիկ
բայց լեցունիկ արժէքները. Գիր:

Նուառառ այդ բառը, զինքը ոգեւորող գաղափարովը այնքան սիրելի ամէնքիս,
երեք նշանակութիւն ունի մեր լեզուին մէջ: Ատոնցմէ առաջինն է, և ամենէն տիեզե-
րականօրէն սովորականը՝ տառ, այսինքն արտարիւրուած ձայնին զիծը կամ պատկերը.
զոր օր. ՎՈՐք ոչ ճանաչեն զգիր՝ ոչ կարեն ընթեռնուլ գմատեանս (Գիր չճանչցողները չեն
կրնար գիրք կարդալ): Երկրորդն է՝ Սուրբ Գիրք կամ Աստուածաբանչ. օր. արքայէս ասէ

գիր» (ինչպէս կ'ընէ Աստուածաշունչը)։ «կա՛յ իսկ ի գրի» (կա՛յ Աստուածաշունչին մէջ)։ Իսկ երբորք՝ գրականութիւն, գրուած լեզու կամ խօսք, զոր օր. «Պարսկականաւ վարէն գրով» (պարսկերէն գրականութիւն կը գործածէին)։ «Յունարէն եւ զաղմատերէն եւ երբայեցիքն գրով» (յոյն, զաղմատական եւ երբայեցի լեզուով) եւ այլն։

Նուառառ այդ բառին, այսինքն անոր ներկայացուցած եռակի իմաստին մտածումն է որ զմեզ այսօր խմբած է հոս, միւր երկու միծ անմահներուն միացեալ տօնին առթիւ, Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեան ԺԵ. դարագարձի յորելինական տարւոյս այս երկրորդ գումարումը հանգիստաւորելու համար Գիրին, Գիրքին եւ Գրականութեան Նուիրուած այս յարկին ներքեւ։

Արդարեւ, թէ՛ն տօնը, Հայրապետական հրամանագրութեան համեմատ, Աստուածաշունչին է իսկապէս, բայց անկարելի է մեզի՝ միւս երկուքը, հայ գիրը եւ հայ զգրականութիւնն ալ չլիշել հոս միեւնոյն ատեն, ոչ միայն որովհետեւ այդ երեքը ինքնին անբաժան են իրարմէ, երբ սիրտերը Սահակայ եւ Մեսրոպայ ոգեկոչութեամբն են մագնիսականացուած, այլ որովհետեւ անոնք, միւր մէջ, իրարու ծնող եւ ծնունդ փոխադարձապէս, այնպիսի ներքին պատճառականութեամբ լծորդուած են կարծես միմեանց հետ, որ իրարմով միայն կրնան լուսաբանուիլ։

Պիտի փափաքիմ հետեւաբար, առանց զեղծանելու ձեր երկայնմտութեամբը, առանց շատ խորերը ինչնելու մատնագրական ապացուցութեանց եւ բանասիրական մանրամասնութեանց մէջ, որոնք տեղը չէ այս բեմը, Գիրին հարցը նկատի առնել՝ իր երեք կողմերուն վրայ եւ համառօտիւ, փորձելով մասնաւորապէս ցոյց տալ փոքր ի շատէ թէ զաղափարին այդ երեք կողմերուն տեսակետով իրօք եւ իրաւամբ ինչ կը պարտինք մենք մեր երկու մեծ սուրբերուն։ Ուրիշ խօսքով, իրենցմէ առաջ ունէ՞լիք զանոնք. հայ գիրը, հայեօրէն Ս. Գիրքը, եւ հայկական գրականութիւնը. եւ հետեւաբար՝ ի՞նչ է բնոյթն ու աստիճանը այն երախտիքին, զոր ըրին անոնք իրենց ազգին ու եկեղեցիին։

Առնենք նախ գիրը, իր առաջին առումով, այսինքն տառը. «հանճարեղ արուեստի այդ գործը, որ, Պօստոյի բացատրութեամբ, կը նկարէ խօսքը, եւ կը խօսի աշքերուն»։ Գիրին Հնորէն է որ խօսքը, կամ անով պարուրուած խորհուրդը, սեւեռուելով՝ ի վիճակի կ'ըլլայ ճարտորդելու ժամանակին եւ միջոցին մէջ, պահելով՝ յաւերժանալու, եւ պատգամաւորելով՝ բազմապատկուելու, խօսելու համար բացականչելուն եւ ապագայ սերունդներուն հետ։ Մինչ խօսքը, շունչ մը ինքնին, թէ՛ն կենդանի, արատասանուած վայրկեանին իսկ կը ցնդի, կը կորսուի, եւ կ'ուղղուի անոնց միայն՝ որոնք ներկայ են, եւ որոնք կրնայ հասնիլ։ «Գիրը, կ'ընէ ուրիշ հեղինակ մը, մարդկութեան յիշողութիւնն է. անոր Հնորէն է որ կրնանք օգտագործել անցած սերունդներուն փորձառութիւնը»։ անոր միջոցաւ է որ, Բազալի բացատրութեամբ, մարդը կարծես միեւնոյն մարդն է, որ կը մնայ եւ կը տեւ միշտ, ու կը սորվի անընդհատ։ Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ են յիշողութեան այդ գործիքէն կամ գործարանէն, դատապարտուած են մնալու աւելի կամ նուազ կայուն կամ բարբարոս։

Երկար պիտի ըլլար բացատրել հոս թէ գիրը՝ որ այժմեան ձեւին, զծային ներկայ տարաշին յանգիւն առաջ, ինչպէս անցաւ այն միւս ձեւերէն, որոնք կը կոչուին նկարագրական, նուիրագրական, պատկերագրական եւ զաղափարագրական։ Թէ ի՞նչպէս նշանը հետզհետէ փրթաւ զաղափարէն եւ կապուեցաւ ձեւին միայն. ու այսպէս, զաղափարային գրութիւնը վերածուեցաւ բոլորովին ձայնական գրչութեան։

Կ'ուզէի անցողաբար միայն ըսել հոս թէ փիւնիկեան այբուբենքը եղած է նախածնողը եւրոպական եւ գրեթէ բոլոր ասիական այբուբենքերուն, այսինքն մերինին եւս, որ, ինչպէս բոլոր միւսները, ներկայ բոլորգրին եւ անոր նախընթաց եղաշրջական ձեւերը եղող նոտրգրին՝ անցման գրին դարուց ի դարս փոխակերպումներէն առաջ, երկաթագիր ձեւով եւ յունականին միջոցաւ, ծնունդ առաւ փիւնիկեանէն, որ, ինքն եւս, իր կարգին, սերած էր եգիպտական նուիրագրերէն։

Բայց պէտք էի հոս շեշտել ամենէն աւելի սա՝ իրողութեան վրայ թէ գիրը, մարդկային քաղաքակրթութեան ամենէն բարացուցական հանգրուաններէն մին, ժողովուրդներու հոգեկան զարգացման կարեւորագոյն մէկ պահն է որ կը մատնանշէ. գիրին կարիքը զգացող ժողովուրդը մը իր իմացական հասունութեան բարձրակէտին վրայ է այլ եւս: Իսկ այն ժողովուրդները, որոնք իրենց միայն սեփական՝ այսինքն ազգային գիրի մը հարկին վրայ կը մտածեն, կա՛մ ի նորոյ ստեղծելով ալիաբետք մը, ինչ որ հազուադէպ է շատ, կա՛մ արդէն եղածներէն պատշաճեցնելով իրենց պէտքերուն, իրենց ցեղային ինքնութեան լիազոյն գիտակցութեան մէջ կ'ապրին. իրենց անցեալովը լեցուած, դէպի որոշագրեալ ապագայ մը կը քալեն անոնք այլ եւս:

Այս նկատողութիւնը բուն իմ նիւթիս սեմին վրայ կը բերէ արդէն զիս: Տեղն է ուրիշն որ հարց դնեմ ըսելով թէ Հայկական Ոսկեղաբու արշալոյսը Հայոց պատմութեան համար իսկապէս այն թուականն է՝ ուր այդ ժողովուրդը, իր ազգային գիտակցութեան լոյսովը աննախընթացօրէն և գերազանցապէս պայծառակերպուած, ազգային գիրին տեսիլքէն տարուեցաւ ազգովին, թէ Սուրբ Մեսրոպի ձեռքով կատարուածը կանխաւ արդէն եղածի մը կատարելագործումը կամ վերագտումն էր միայն, անոր՝ երկարատեւ անդործածելի մնալէն և անձանթօ գառնալէն ետքը՝ Աւելի պարզ՝ Ս. Մեսրոպէն առաջ եղա՞ծ են ստուգիւ Հայկական տառեր, Հայ գրչութիւն:

Նորութիւն մը չէ քնաւ ըսել թէ այս հարցումին պատասխանը ընդհանրապէս հաստատական եղած է մեր մէջ. թէ՛ ամենահեռաւոր անցեալին, այսինքն նոյն իսկ Ոսկեղաբուն, երբ գործին զգացումովն ու մտածութեամբը միանգամայն խանդավառ հոգիներ, Կորիւնի և Փարպեցիի նման, անոր պատմութիւնը կը մատնագրէին, և ասոնց հետեողութեամբ՝ յետոյ՝ Ոորենացի, և թէ՛ միջին դարուն, ու մինչև դեռ մեր ժամանակները, Այդ կարծիքն է գողցան որ կերպով մը բխրեղացած է նաև հանրային զգացման մէջ, յէր. Ս. Մեսրոպի կատարած գործը ժողովուրդին լեզուին մէջ հասարակաբար կը կոչուի ոչ թէ ստեղծում կամ յօրինում, այլ գիւժ հայերէն գիրերու. ինչ որ կը նշանակէ նախապէս գոյ եղած և յետոյ անյոյաացած գիրերու երևան հանուիլը:

Ի՞նչ է այդ երևոյթին պատճառը. ի՞նչ բան ազգային մտածողութեան մէջ տարացուցած է այդ համոզումը: — Դիտութիւնը արդեօք մեր աշխարհին մէջ զանազան կողմեր, ի վնս—Տոսպ, ի Բալանովիտ և Արարտեան նահանգին մէջ ուրեք ուրեք, ապառաժներու վրայ քանդակուած սեպածև արձանագրութեանց, որոնք կրնան թերեւս ազգային ինքնութիւնը զգուող այդ խոհանքը տուած ըլլալ միտքերուն, իրենց մէջ ցուցնելով հայեցի տառերով ստուած հայերէն խօսքեր, ենթագրութիւն՝ զոր սակայն վճռապէս հերքած է ներկայ գիտութիւնը. հին և օտար հեղինակներու մօտ եղած անուրոշ ակնարկութիւններ, որոնց կարգին, զոր օրինակ, Փիլոսոփայ Կեթանոս մատենագրին մէկ գործին՝ Ապոդանիոս Տիանացիի կենսագրութեան մէջ յիշուած այն զրոյցը թէ յովպի մը պարանոցին ոսկի մանեակին վրայ հայերէն տառերով քանի մը բառեր կաւին. զրոյց՝ սակայն՝ որ պարունակած պատմական անհեթեթ անճշգրտութիւններով իսկ իհրեքէ ինքզինքը, և որուն մէջ հայերէն բառը առ առակելի ճանքնթեւեղի լեզու» միայն պիտի կարենար նշանակել. կամ, Որենացիին այստեան աւանդուած այն տեղեկութիւնները, որոնց համեմատ Արտաւազգ քերթուածներ և նոյն իսկ թատերկաներ էր յօրինած, և Ուղիւս քրմապետը Անիի մեհենական յիշատակները գրի առած. և յետոյ Լուսաւորիչէ վերջ մեր մէջ մշակուած քրիստոնէական մշակութիւնը. բայց ասոնց առաջինները, հսկէնականութեան մեր մէջ գետնի կազմած միջոցին միայն եղած, յունարէն միայն էին անշուշտ. իսկ վերջինին պատմաին ալ գիրքերը՝ ոմանք ասորերէն և ուրիշներ յուներէն լեզուով գրուած էին անտարակոյս. և կամ՝ դարձեալ՝ այն մտածութիւնը արդեօք, թէ քանի որ Քրիստոնէութենէն առաջ ալ պետական ազգ մըն է ինք, ի՞նչպէս կրնայինք զուրկ մնացած ըլլալ գիրի գործածութենէն, երբ անկարելի է ենթադրել անգիր քաղաքակրթութիւն, մանաւանդ քաղաքականութիւն:

Այս բոլոր պատճառները աւելի կամ նուազ աստիճանով կրնան ազդած ըլլալ Ազգին հոգւոյն վրայ, այո կամ այն կերպով հաւաստիք մը դարձնելու համար անոր դատումին առջև՝ նախամտերայեան հայ գիրքերու ենթադրութիւնը. բայց ես կը կարծեմ թէ հանրային մտածումը այդպիսի ուղղութիւն մը վրայ լարող բուն եւ մեծագոյն պատճառը է պիտոռի հաստարկական հոգեբանութեան վիճակի մը մէջ, որ հետեւեալն է. երբ տողովուրդի մը որտեղ մէջ տիրական կը դառնան իր ներկային զգացումն ու օպագայի յոյսը, անկիւ ա'լ չի կրնար թոյլ տալ ինքզինքին որ համարուի իբր մութ եւ անծանօթ անկիւններէ դուրս եկած երամ մը: Բարձրութիւններէ իջած եւ լուսաւոր հորիզոններէ անցած ըլլալու իր իղծը այն ատեն ա'լ պատմական տուիք կը դառնայ իւրին համար. ու երբ առասպելը կը սկսի շարժել իր վրձինը՝ պատրաստուած պատառնի վրայ գծելու համար նկարը, նշանաւոր նախնիքներու տողանցքը կամ անուանացանկն է, իւրաքանչիւրը իր հէքէտիովը լուսապսակուած, ինչպէս նաեւ անոնց մեծագործութիւններուն շարքը, որոնք կը գծագրուին մտեռանգուած երեակայութեան մէջ. ու հարցանիչը կը ցցուի յանկարծ սրտին ու մաքին միաւորման կէտին վրայ. «ի՞նչպէս կրնայ առանց գիրի, առանց քաղաքակրթութեան այդ մոգական գործիքին» ապրած ըլլալ իմ նախնիքս»:

Նախամտերայեան հայ գիրքերու վարկածը կրնայ միտքերու մէջ, այսպէս կամ այնպէս, իր ծագումը ունեցած ըլլալ վերեւ յիշուած շարժառիթներով, բայց աւելի քան հաւանական պիտի ըլլար ընդունել թէ ազգային մտածումին մէջ անոր իբրեւ համոզում հանդիսաւորումը արդիւնքն էր պարզապէս այն հոգեվիճակին, զոր ազգն համօրէն ու նեցաւ բիւզանդական եւ սասանեան քաղաքականութեանց միջեւ շուարած իր ճակատագրին հանդէպ՝ որուն ծնունդը պիտի ըլլար ընդհուպ Հայկական Ոսկեդարը:

Այս կերպով միայն արդարեւ ներելի է հասկնալ եւ մեկնել այն փութկոտութիւնը, որով Ե. դարու մեր վերածնունդեան ճշմարիտ Ռազմկրթներէն մին, Սրբայն Վառձապուն, այդ մեծ ձեռնարկին իսկական հովանաւորն ու մեկնաւոր, որուն անունը արդար պիտի ըլլար առաջին գլխին վրայ գնել Սահակի եւ Մեսրոպի անուններուն հետ, իսկոյն հաւատք ընծայեց Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոսի մը մօտ հայերէն տառեր գտնուած լինելու զրոյցին, լսելով զայն Միջագետքի մէջ, ուր գացեր էր Բիւզանդիոսի կայսրը եւ արքայից արքային փափաքով, իբրեւ իրաւարար՝ այդ կողմերու յոյն եւ պարսիկ գործակալներու միջեւ պատահած վէճին:

Ինքը Ս. Մեսրոպը եւս հաւատացած էր արգիօք այդպիսի հնարաւորութեան մը. մեր պատմութեան տուեալներուն յինով՝ դիւրին չէ ճշդիւ որոշել այդ կէտը. զի մինչ մէկ կողմէ իր տքնալից եւ երկարատե ուղեորութիւնները, զորս կատարեց ան իբրեւ հաւատքով ողեորուած գիտուն մարդ, թերեւ ասոր իր տանին մեր մտածումը, միւս կողմէ իր եւ իր գործին բուն պատմիչին՝ Կորիւնի «Նշանագիրք այլոց գպրութեանց թագեալք եւ յարուցեալ գիպեցան» խօսքին այլոց դպրութեանց բառերը մասնաւորապէս՝ օտար լեզուի եւ գրականութեան ակնարկութիւն են աւելի քան թէ հայերէն լեզուի եւ գրականութեան. իբր թէ Սուրբ իր ճամբորդութիւնները կատարած միջոցին ի նկատի ունեցած ըլլար ո՛չ թէ բուն իսկ հայերէն գիրքեր, այլ հայերէն հնչիւնը լրիւ արտայայտող միջոցներ, (խորհելով կարծես որ անցեալին մէջ կրնայ պատահած ըլլալ որ օտար տառերով հայերէն գիրքեր գրուած լինին), փորձելու համար թէ այդ տառերուն կամ նշանագրերուն արտաբերումը կը համաձայնի՝ հայերէն բառերու հեզումին:

Եթէ սակայն նոյն իսկ հայ գիրքերու գիւտը եղած լինի առարկան իր հետախուզութեանց, սա ստոյգ է թէ ձեռք բերուած արդիւնքը գլխովին ժխտական եղած է այդ տեսակէտով. հայերէն չէին բնաւ Դանիէլի մօտ իր գտած քսաներկու գիրքերը. ասոր ապացոյց այն է որ անոնք ոչ միայն պակասաւոր էին հայերէնի բոլոր հնչիւնները արտաբերելու համար, այլ եւ անյարմար՝ մեր լեզուին ձայնաբանական դրութեան: Այդ պատճառաւ է որ Մեսրոպ պարտաւորուեցաւ ամբողջացնելու համար իր այբուբենը, անոնց վրայ աւելցնել 14 տառեր եւ (ը. ժ. լ. խ. ծ. հ. ձ. ճ. յ. չ. զ. վ. բ. ց) փոխ

առնելով զանոնք, ինչպէս կը կարծուի, Պահլաւական և Նոյն իսկ Ղլտաական տառերէն: Իսկ թէ ի՞նչ ծագում կամ նկարագիր ունէին Դանիէլեան տառերը, յունականն լոկ, ինչպէս հաւանաբար իրաւամբ կը կարծեն Հրեպշման, Տաշեան և եւրոպացի ուրիշ բանասէրներ, և ինչպէս անոնց արջըն ու ձեն իսկ ի՞նչ ցուցնէ, թէ պարսկական, զեմօտ կամ արամական, ինչպէս կը խորհին ուրիշներ: Այդ տարամասնութիւնները կը հետա-
ցընեն զմեզ մեր առաջադրած հարցէն որ սա էր միայն թէ Մեսրոպէ առաջ կալին ար-
դարեւ հայ գիրերը:

Այս հարցումին պատասխանը, մեր կատարած քանի մը հարեանցի նկատու-
ողութիւններէն իսկ բաւական են ցուցնելու թէ, չի կրնար հաստատական լինիլ միշտ
որ ըսուած է հակառակ այս հաւատարմին՝ լինի՛ այն Վարդան պատմիչէ (ԺԿ. դա-
րուն), որ կ'ըսէ թէ Լեոն թագաւորի օրով կիլիկիոյ մէջ գտնուեցան դրամներ, որոնց
վրայ կռագաշտ հայ թագաւորներու անուններն էին գրոշմուած, լինի՛ այն Ինճիճեանէ՝
որ կը պատմէ թէ 1788 ին Պոլսոյ անգղիական դեսպանին հին դրամներու հաւաքածուն
մէջ տեսած է հարիւրաւոր պարթեւ - արշակունի դրամներ հայերէն գրերով. լինի՛ մեր
հնագոյն մատենագիրներէն, զոր օր. Փարպեցիէ, որ կը պնդէ թէ «հայերէնը ունի իր
քնիկ նշանագիրները, որով անիկա իր հարազատ ձայնով և ոչ թէ մուրացածոյ խոս-
քերով է որ պիտի շահի հոգիները», կամ մեր նորագոյն բանասէրներէն, զոր օր. Իոսա-
հակ Յարութիւնեանէ՝ որ էջեր կը նուիրէ այդ տեսութիւնը հաստատելու իր ճիշդին, ինչ
որ ըսուած է այդ ուղղութեամբ, կամ կանխակալ զգացման գործ է, կամ սխալ մա-
կաբերութիւն և կամ ուղղակի թիւրիմացութիւն: Հայերը, Ս. Մեսրոպէ շատ առաջ,
իրբեւ քաղաքակրթուած ժողովուրդ և քաղաքականացած ազգ, որ չի կրնար առանց
գիրի անգիր, անտարակոյս կիրարկեցին յունարէն գրերը՝ Աղեքսանդր օրերէն, և Նոյն
իսկ հնդիկ բալիստիկան գրերը. յետոյ, Քրիստոսէ ետքը, Բ. դարուն, ասորական գի-
րերը, իսկ հաւանաբար Սասանեանց ժամանակ Զենտ կամ պահլաւիկ գրերը: Բայց այդ
օտար գրիւրով անոնք գրած էին ոչ թէ հայերէն՝ այլ իւրաքանչիւրին ինքնայատուկ
լեզուով. յոյն տառերով, ինչպէս վերեւ ըսինք, Տիգրանի և Արտաւազդի օրով՝ գրուած
էին հելլենական լեզուով քերթուածներ և թատրոններ, Ուղիւս յունագրի քրմապե-
տին օրինած մեհենական յնչապահները, Ռոստովի արձանին վերտառութիւնը, և յետոյ
Լուսաւորիչէն վերջը, քրիստոնէական գրուածքներ. Ասորի տառով՝ եկեղեցական պաշ-
տամունքի գրիւքեր և Տարնոյ պատմութիւնը, ևն. իսկ զենտերէնով՝ մասնաւորաբար
արքունի գիւտանի վերաբերեալ գրուածքներ անշուշտ: Այս ամէնը, այս կամ այն չա-
փով, ունեցած էին հայերը Ա. դարէն առաջ. ժամանակին ողուն համեմատ, քաղա-
քակրթական կեանքի պահանջները ունեցած և գործադրած էին անոնք աւելի կամ նը-
ւազ յաջողութեամբ. գրականութեան զանազան պէտքերուն կրցեր էին անոնք զոհա-
ցում տալ փոքրիշատէ, բայց միշտ օտար տառերով, տառերովը գերիշխան կամ իրենց
քաղաքակրթական ազդեցութեամբը գերազօր ազգերու: Առաջին անգամ, Ե. դարուն,
413 ին, Վուամպուհի, Սահակի և Մեսրոպի օրով, այս գրիչին հանճարիմաց և գի-
տնական տառեր, հաւատաւոր և անխնջ հոգւոյն, բարի և ստուգապէս ազգասէր սրտին
շնորհիւ է որ Հայութիւնը ունեցաւ իրեն սեպական հայ տառերը, որոնց առաջինը Ա և
վերջինը Ք ա՛յնքան հարազատօրէն հայկական, որ Յայտնութեան թարգմանիչը, երբ
հասաւ այն տողին, ուր ըսուած էր իր առջևի բնագրին մէջ, 'Εργα εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Β,
փետուրը իր մատներուն տակ խալտանքով սահեցաւ ողորկ մագաղաթին վրայ, մինչ
իր շրթներէն դուրս կուգար երգի պէս հնչական շունչը: «Յս եմ Այբ և Քե»:

Այդ տառերը, թուով 36, ինքն իսկ յօրինեց արդեալ կամ զձագրեց՝ Հարց մըն է
ասիկա, որուն առջև սակայն չ'արժեք կանգ առնել: Այլաբարեւոյ պայմանագրականօրէն
կերպաձեւում՝ անձանթ բուն մըն է գրականութեանց կամ լեզուներու պատմութեան մէջ.
ոչ մէկ ազգի տառերը հնարուած են դաշնագրօրէն, գիրին՝ իրբեւ արուեստ՝ իր զանազան ե-
ղանակաւորումները աւարտելէն և ընդհանրացնելէն ետքը մանաւանդ. այնպէս որ, բացի
ծայրագոյն արեւելեաններէ՝ որոնք տակաւին բոլորովին չեն թօթափած տառերու պատ-
կերադրական և խմբաձայնային ձեւը, գրեթէ բոլոր միւսները՝ աւելի կամ նուազ չափով՝

փոխառութիւն են իրարմէ, կամ նամանութիւն իրարու, հանդերձ յաւելուածական յարադրութիւններով, որքան որ մէն մի լեզուի բնիկ հնչիւններուն առաւելութիւնը կամ պէսպիսութիւնը կը պահանջէր:

Արդ, այսպիսի պայմաններու, այսինքն լեզուներու բնական և բանական կազմաւորման, աճումի և բիրեղացման օրէնքներու համեմատ դործ մըն էր որ կատարուեցաւ մեր մէջ ևս, Ս. Մեսրոպի միջոցաւ: Իր ուսումնասիրութեանք ընթացքին հանդիպուած զանազան այրուքներէն — որոնց մէջ գլխաւոր կամ մայր բաժինը յունարէնին տալ ստիպուեւր էր դարձեալ այնքան փնտառուքներէ վերջ — համադրութիւն մըն էր եղածը. բայց ասիկա չի նուազեցնէր երբեք իր կողմէ թափուած աշխատանքին արժէքը: Դժուարութիւնը ոչ այնքան տառերու ցուցակը գտնելուն մէջ էր, որքան դանձր հայերէնի հնչիւններուն ձայնարանական արժէքներուն համեմատ դասաւորելուն և ճշգրտութեան մէջ: Այս մասին ևս, ինչպէս և տառերու արուեստագիտական ձեւակերպումին մէջ հաւանաբար քիչ նպաստ չ'մատուցին իրեն Դանիէլ Ասորի, Պաշտապ Եղեսացի և ի վերջոյ Հռուփանոս Սամուսատցի, ինչպէս յետոյ Ս. Սահակ ևս՝ վանկային յարգարման գործին մէջ. բայց ինչ որ ալ լինի այս ամէնը, կարելի է անտեսել թէ ի՞նչ է ամբողջ գործը, իրեն մասածուժ և ծրագիր, իրեն աշխատանք և մշակում, իրեն արդիւնք եւ յաջողութիւն: Ինքն էր որ տքնեցաւ եւ ուսումնասիրեց դիտնականի լրջութեամբ և իր նպատակին մտասեւեռուած հոգեկորականի պարկեշտութեամբ: Իր յանձնառած «տաժանեղի խոնջէնքները», արտասուալից պաղատանքներ և խտամբերութիւնը», ինչպէս կ'ըսէ Կորին, որոնք օր մը հոգեկան յափշտակութեան վայրկեանի մը մէջ աստուածային օժանդակութեան տեսիլքի մը յանգեցան նոյն իսկ, կը ցուցնեն թէ ի՞նչ անհատականութիւն, ի՞նչ հոգի դրած էր ան իր ստանձնած այնքան նուիրական այդ գործին հատարման մէջ: Հայկական գիրերը իր հոգիին հարազատ երկունքն ու ծնունդն են իսկպէս: Իրեն միայն և միշտ կը պարտինք զանեքը: Ձէ սխալած հանրային կարծիքը, իր անունովը կուէլով անոր ճարտարագիծ մասներէն դուրս եկած, և հոգեկան կորովի, ինքնավստահ պարզութեան, հաւատքի և քաջութեան արտայայտիչ այն սաւառնաթեւ ձեւերը, զորս մինչեւ այսօր հասկնալի հպարտութեամբ մըն է որ դեռ կ'անուանենք Մեսրոպեան երկաթապիւր:

*

Պէտք է մոռնալ թէ հայ գիրերուն գիւտին եթէ ոչ միակ՝ բայց առաջին և գլխաւորագոյն զրդապատճառն էր Գիրքը, գիր բառին երկրորդ նշանակութեամբ հասկցուած մատենանը, Ս. Գիրքը, Աստուածաշունչը: Ս. Մեսրոպ, Գողթնեաց գաւառին մէջ, որ իր գործունէութեան առաջին գաշտն էր եղած, իր իսկ խղճին մէջ զգացած էր օտարու լեզու պաշտամունքէն եւ քարոզութենէն առանց իրենց սրտին մէջ հոգեւոր նորոգումի կայծ՝ մէջդուներով՝ անմիջապէս մեկնող ժողովուրդին կականքը: Ուստի և իր առաջին իսկ այցելութեան կամ վերագործին ի Վաղարշապատ, հոգեւոր վերին իշխանութեան ներկայացուց հարցը, շնչտելով ժողովուրդին ձեռքը իր լեզուով Աստուածաշունչ մը տալու անհրաժեշտութիւնը, եւ հետեաբար ազգային գիրի եւ գրականութեան հարկին վրայ: Առանց այդ բանին, կրօնքը մեռած ոյժ մը, ու եկեղեցին անիմաստ պերճանք մը պիտի մնային. այս էր անտարակոյս իր համոզումը:

Գիտենք պատմութենէն թէ իր ձայնը իր համոզիչ ազդեցութիւնն ունեցաւ ամենուն վրայ, եւ գրի գիւտի յաջողութենէն ետքը, ինչպէս ամէնքը լծուեցան գործի, ազգին պարգեւելու համար գերագոյն միջնարարութիւնը՝ որուն պէտք ունէր ան արդարեւ իր քրեանուած ճակատագրին ամենէն բախտորոշ այդ թուականին:

Աստուածաշունչին ամբողջական հայացումը, հայ ժողովուրդին դարաւոր գոյութիւնը լուսաւորող, անոր հոգւոյն իսկական գեղեցկութիւնը հանդիսաւորող ամենէն մեծ եղելութիւններէն մին է արդարեւ, և, անվարան կարելի է ըսել, մեծագոյնը նոյն իսկ: Եթէ այսօր դեռ, դէպքին թուականէն տասնեակնից դարեր ետքը, կրօնական երբեմնի այնքան վերմ զգացումին վրայ այնքան գաղթ և նոյն իսկ մերթ ընդ մերթ ցուրտ հո-

վեր իջնելէն վերջ, անոր լուի անդրադարձումը կը խանգավառէ ազգն սմբողջ իր բոլոր շերտաւորումներուն մէջ, երեւակայել պէտք է թէ այն պահուն՝ այսինքն այն դարուն, ուր տեղի կ'ունենար անկեալ, ինչ անսահման ոգեւորութեամբ կը լեցնէր ամենուն սիրտը. եկեղեցի, արքունիք, ժողովուրդ, մտաւորականութիւն, բանակ, ուսանողութիւն, են ինչ անբաղդատելի բերկրանքով երանաւէտուած կը զգային ինքզինքնին՝ Աստուծո՛մէ՛ միայն, ինչպէս անառիկ հաւատքն էր ամենուն, ազգին եղած այս մեծ շնորհին, անոր բախտին տրուած այս փրկարար այցելութեան առթիւ։ Ազգին այս ընդհանուր հոգեկան վիճակն է որ կը ներկայացնէ պատմիչը, Կորիւն, գրելով. «Մովսէս Սինայի բարձունքէն իջած ատեն, օրէնքին տախտակներն ի ձեռին, այնպէս ուրախ էր թրեւս... ամբողջ Հայաստան աննկարագրելի ցնծութեամբ լեցուեցաւ, երբ օրէնսուսոյց Մովսէսը, բոլոր մարգարէական խումբովը, և խիզախ Պողոսը, բովանդակ առաքելական գունդովը և Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Աւետարանովը, երկու իրարու հաւասարածներուն միջոցաւ մինեոյն ժամանակի մէջ հայերէնի վերածուած եղան»։ Անհասկնալի ոչինչ կայ այս իրողութեան մէջ. ա՛յն ժողովուրդներուն մէջ նոյն իսկ, որոնք քաղաքական և քաղաքակրթական կեանքով և դրութեամբ անհունապէս աւելի հզօր էին և բարգաւաճ քան զվրց, և որոնք իրենց զրականութեան ոսկեգարը ունեցած էին՝ քրիստոնէութիւնն ընդունելէն դարեր առաջ, երբ այդպիսի ժողովուրդներուն մէջ անգամ, կ'ըսեմ, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը ողջունուեցաւ իրեւ նոր և մեծագոյն յառաջդիմութեանց չուկէտ կազմող թուական մը, տարակոյս չկայ թէ մեզի նման փոքր և բազում մասամբ տկար ազգի մը կողմէ անկեալ պիտի նկատուէր ստուգապէս նախաինամական բարեք մը։

Որովհետեւ զրի վերստէն անմիջապէս յետոյ, կարծես դեռ գործը բոլորովին չաւարտած նոյն իսկ, ձեռնարկուեցաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան, որ տեւած պէտք է լինի, վերաբրազրութիւնն ալ միասին առնելով, ամենաուշը՝ մինչև 434 կամ 435, այսինքն Սահակի և Մերոպի մահէն տարի մը առաջ կամ մահուան տարին նոյն իսկ, և երբորդ տարին Եփեսոսի ժողովին գումարման, որուն աւարտումէն վերջն էր որ անոնց աշակերտները դարձան Արեւմտեղէն, միասին բերելով Մաքսիմիանոս Բ. պատրիարքէն նուիրուած յունական Աստուածաշունչի ստույգ օրինակը, որ պիտի ծառայէր հիմ՝ կատարուելիք սրբազրութեան, այս պատճառաւ հարկադրուած ենք անվարան ընդունել թէ այսպէս կամ այնպէս, եթէ ոչ քսանամեակ մը բայց աւելի քան տասնամեակ մը պէտք է գրուած ըլլայ թարգմանութեան աշխատանքը։ Այս ժամանակամիջոցը երկար պէտք չէ թուի, երբ նկատի առնուի Ս. Գրքին բաղմարովանդակ պարունակութիւնը, գրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերով և մարդկային ծանօթութեան բոլոր ձեւերով աւելցուած, բայց մանաւանդ երբ չը մոռցուի թէ առաջին գիրքն էր անիկա, որ զրի կ'առնուէր հայերէն լեզուով, որուն մէջ առաջին անգամ կը փորձուէր գրականութիւնը հայերէնով, առանց քերականութեան, առանց բառարանի, առանց հաստատատիպ կանոններու և հրահանգութեանց, և առանց վերջապէս բոլոր այն դիրքութիւններուն, որոնցմով՝ կազմուած ու կաղապարուած լեզու մը կրնայ արագ, վայելուչ և յստակ կանոնաւորութեամբ արտայայտուիլ զրաւորապէս, և իւրացնել՝ այսինքն չգոժուարացնել հարապատօրէն իր մէջ թարգմանուիլը օտար լեզուով գրուած մեծարժէք երկի մը։

Ստույգ է թէ հայերէնը, ոսկեգարէն չուրջ երկու դար առաջ տեւողութեան մը ընթացքին, այսինքն քրիստոնէութեան մեր մէջ մուտ գտնելէն ի վեր, բերանացի թարգմանիչներու դպրոցին միջոցաւ մասնաւորապէս կատարուած քարոզութեանց շնորհիւ, բաւական ողորկուած պէտք էր ըլլար ինքնին, և մինչև որոշ աստիճան մը աւելի զարգացուցած՝ այն ընդունակութիւնները, զորս, իբրեւ հնդեպոսական լեզու, իր բնութեան մէջ իսկ ունէր՝ բարձր զգացումներ և գաղափարներ արտայայտելու համար, և զորս երկար ժամանակ կիրարկած էր անշուշտ իր անցեալ կեանքին կրօնական, քաղաքական, զինուորական և քաղաքակրթական մարդերուն մէջ. և սակայն, ինչ որ ալ լինի, ու, չառնալով հարկաւոր մատնանշումը՝ ո՛րքան ալ երկու գերազանց վարպետները, Սահակ և Մեսրոպ, մին՝ իբրեւ թարգմանիչներու պարագլուխ հոյակապ միտք մը սկիզբէն

ի վեր, և միւսը՝ նախ իբրեւ արքունական դիւանի փորձ մտաւորական և յետոյ քարուղիչ, տիրական հեղինակութեամբ գործածած լինէին մայրենի լեզուն իր ոստանիկ բարբառին մէջ և ուսուցած ըլլալին զայն մտավարժ և բարի ոգւոյ հանդիպած երիտասարդներու, երկար առնել անգիր մնացած գրականութիւն մը գրականացնելու գծաւարութիւնները յաղկահարելու համար, հանճարիմաց ձեռնահատութեան հետ զուգընթացօրէն անհրաժեշտ էր նաև ժամանակին նպաստը, երեք հազար տարիներ շարունակ ի բերան ոգւում և Վէտաները և բազում դարեր հազներգօրէն արտասանուած Հոմերոսը կարճ միջոցի մէջ չէ որ գրի առնուեցան:

Ամէն պարագայի մէջ, Աստուածաշունչի հայացումը, իբրեւ գաղափար՝ հայ հոգիին ամենէն սքանչելի մեծութիւններէն մին, իբրեւ գործ՝ հայ կեանքին ամենէն հոյակապ արդիւնքներէն մին, իսկ իբրեւ գրական վաստակ՝ հայ մատենագրութեան ամենէն հետաքննական երեւոյթներէն մին է: Անոր՝ իբրեւ մասնաւորաբար հայագիտական ձեռնարկ՝ հասկցողութիւնը կամ ուսումնասիրութիւնը շրջապատուած է մեծ գծաւարութիւններով, որոնց վերլուծումը կը կարօտի հատորաւոր բանասիրական աշխատութեան և խորհմունքներէն: Որո՞նք եղան, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի հետ, Աստուածաշունչի թարգմանիչները մեր մէջ. ո՞ր պիւրքն է աննշմէ իւրաքանչիւրին թարգմանածը. ո՞րն է հայ թարգմանութեան իսկական բնագիրը, ասորերէ՞նք թէ՛ յունարէնը. մէկ կամ միւս պարագային՝ այդ երկու լեզուներով եղած թարգմանութիւններէն ո՞ր յեղուածը, զի բազմաթիւ են թէ՛ ասորերէն և թէ՛ յունարէն թարգմանութիւնները. ի՞նչ արժէքի կը վերածուի նախապէս ասորերէնէ և յետոյ յունարէնէ թարգմանուած ըլլալու վարկածը. ունեցած ենք նախասովորագրեան թարգմանութիւն մը բերանացի, կամ նոյն իսկ զբաւոր, ինչպէս վերջերս համարձակեցաւ ենթակարծել հայ մտաւարական մը. Ոսկեգաղու շրջանին կամ Ոսկեգարէն ետքն ալ եղած են մեր մէջ Աստուածաշունչի մասնական այսինքն այս կամ այն գիրքերու գրաբար ուրիշ թարգմանութիւններ. Աստուածաշունչի թարգմանութեան թուականին՝ Ս. Գրոց կանոնը ճշգրտած էր մեր մէջ, այսինքն բոլոր գիրքերը միահաղփոյն թարգմանուեցան թէ՛ ոմանք այն ատեն և ուրիշներ յետոյ. ի՞նչ զսպանակէ կը շարժի այն գծաւարահմութիւնը, որով՝ մեր յետ ոսկեգարեան մատենագիրներէն ոմանք, հաւանաբար Սիւնեսոյ դպրոցի պատկանողներ, կը թուին պակաս գնահատել Աստուածաշունչի Ոսկեգարեան թարգմանութեան արժէքը. ինչպէս պէտք է բացատրել արտաքոյ Սուրբ Գրոց մեր մէջ կատարուած ոսկեգարեան կրօնական թարգմանութեանց և Սիւնեսոյ դպրոցի գրուածքներուն մէջ սուրբ գրական մէջբերումներուն տարբերութիւնները բուն իսկ Աստուածաշունչի մէջ եղածներէն. Աստուածաշունչի թարգմանութեան ընթացքին կամ հետեանքով՝ հայերէնը ի՞նչ չափով կրած է լեզուական և գրական ազդեցութիւն իր բնագրին. կա՞ն սխալներ հայերէն թարգմանութեան մէջ, աննշմէ ո՞րքանը ընծայելի է բնագրին, ո՞րքանը թարգմանչին և ո՞րքանը ընդօրինակողներուն:

Հարցումներու այս ցանկը, զոր կարելի էր տակաւին շարունակել, կը ցուցնէ թէ արդարեւ ո՞րքան բարձր է Աստուածաշունչի հայացման մատենագրական հարցին քննութիւնը, ինքնաբոյն հետեւեալ աստիճանի պատկանող գործերը, գրական արժէքէ թէ ոչ՝ թերատուներէ մէջ են ընդհանրապէս. առհասարակ դժուար է հանգամանօրէն ծանօթանալ անոնց ծագումին, կազմութեան, դարուց ի դարս կրած կերպափոխութեանց և յարակից այլ պարագաներու: Ասոր պատճառներէն մին է անտարակոյս անոնց վերաբերած պատմական վաւերագրերէն չատերուն կորուստը կամ ենթարկուիլը կեղծարարական ձեռնածուկեանց, որոնք հին և մասնաւոր Միջին դարու ինչ ինչ շրջաններուն, Բիւզանդացւոց, Ասորւոց և արեւելեան կարգ մը ուրիշ ժողովուրդներու մօտ յատկաբար՝ գրականութեան հետ ընխադրուած արուեստ պարծած ինչ պարզապէս: Առկէջ զատ իայ սակայն պարզապէս ևս, զոր կ'արժէ ունենալ ի մօտ: Այդ երջանիկ ժամանակներուն, մարդիկ իր գործէին կամ կը գրէին ոչ թէ փառատենէ ձգտումներով, պատմութեան մէջ անուն մը թողելու մտածումով, ալ աւելի պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու՝ ծառայած ըլլալու ներքին բերումով. մոռցուելու՝ ունայնանալու իղծը աւելի տիրական էր իրենց

մէջ քան յիշուելու փափաքը: Անոր համար է որ ո՛րչափ դէպի հին դարերը իջնենք խորանանք ժամանակագրութեան ճամբուն վրայ, այնքան անուններն ու պատկերները կը նուաղին եւ կը չքանան իսկ իսպառ, մինչ, ի հակառակէն, որչափ յառաջանանք դէպի մեր օրերը, յիշատակարանները այնքան կը ստուարանան եւ կը դառնան չափաբան: Այս այսպէս էր ըրիտհունական հնութեան մէջ մասնաւորապէս եւ այն չըջանականերուն մէջ մանաւանդ, ուր գործիչները տեսիլքէ տեսիլք խոյացող՝ հողույ տէր անձինք ամէնքն ալ, ինքզինքնին կը համարէին միջոցներն ու գործիքները լսկ գերազոյն իմաստութեան մը, որ հաճած էր այցելել արկածուած ազգի մը ճակատագրին եւ ուղղել զայն դէպի փրկութիւն, եւ հետեւաբար չէին բնաւ շահագրգռուեր անձնականութեամբ: Այս է պատճառը որ մինչ Միջին դարու եւ յետագոյն ժամանակաց եւ ձեռագրաց մէջ իրենց եւ իրենց պարագայից անունները մի ըստ միովէ կ'արձանագրէին ընդօրինակողները, մագաղաթը կողողները, տողաշար գծողները, կտրողները, կարողները, կապժողները եւ ստացողները, որոնց ամենուն սակայն՝ ունինք անպակաս օրհնութիւններ միւսին, անհուն տքնութեանց ի զին ամբողջ Աստուածաշունչ մատեանը հայացնող վեհ հոգիները տեղ մը չգրին իրենց անունը. ու կորելնի պատահական յիշատակութենէն միայն գիտենք այսօր թէ Ս. Մեսրոպ սկսած թարգմանութեան գործը՝ Առակաց գրքի առաջին համարէն, իրեն աջակից ունենալով երիցագոյն աշակերտներէն Յովհան Եկեղեցացիին եւ Յովսէփ Պաղնացիին, ու Եղիշի, զոր յետոյ յատկապէս կը յիշէ. նոյնպէս Ս. Սահակի աւելի առաջ թարգմանած լինելը «զգումարութիւն եկեղեցական գրոց», որոնց մով առնուազն պիտի հասկնանք եկեղեցական պաշտամունքի ատեն կարբացուած Ս. Գրոց հատուածները եւ կցորդ ազօթքները, այսինքն թերեւ ժամագլխիքն ինքնին եւ պատարագամատոյց խորրդատեալը, եւայն: Այս երեք աշակերտներուն վրայ հարկ է աւելցնել նաեւ Կորիւն, նկատի առնելով լեզուի եւ ոճի, այսինքն բառական եւ շարադրական անաւարկելի նմանութիւնը, որ կայ Մեսրոպի կենսագրութեան եւ Մակաբայեցոց գիրքերուն միջեւ:

Բայց լոկ չորս աշակերտներու գործակցութիւնը բաւական պիտի չըլլար անտարակոյս՝ գլուխ հանելու համար այդպիսի հսկայական գործ մը, ուստի եւ անվարան պարտինք միացնել դեռ անոնց, ոչ միայն՝ ըստ Փարպեցւոյն՝ Տէր Որոհնացի եւ Մուշէ Տարօնցի, իր իսկ բառերով՝ «երկու բանիբուն եւ մտացի» քահանաները, զորս Սահակ առեւ իբր օգնական Մեսրոպայ, այլ եւ, ինչպէս ուրիշ անանուն պատմիչ մը կը յիշէ, Յովհաննէս, Աբրահամ, Արձան եւ ամբողջ հոյը երէց աշակերտներուն, որոնք երկու վեհագոյն վարժապետներուն շունչին տակ ուղղակի ստացած էին իրենց ազնուական հոգիներուն բարձր դաստիարակութիւնը: Այսպէս, թէ եւ անշուշտ մեծ մասամբ մակարելութեամբ, բայց յամենայն դէպս ճշմարտութիւնը յայտնած կ'ըլլանք՝ ըսելով թէ Աստուածաշունչի Ոսկեղէն Թարգմանութեան գործին հովանաւորը, կազմակերպողը եւ բուն իսկ վարիչն էր նոյն ինքն Ս. Սահակ: Ատիկա կը հասկցուի ինքնին այն դիմումէն, զոր թագաւորը, առաքանին, եկեղեցականութիւնը՝ իրեն ի գլուխ ունենալով զՄեսրոպ, եւ ամբողջ ժողովուրդը միահամուռ կը կատարեն իրեն, ըստ Կորելնի՝ Փարպեցւոյ եւ Որոհնացւոյ, յայտարարելով թէ իրն էր մեծագոյն ձեռնհասութիւնը այդ մեծ գործին համար, իր անվիճելի հմտութեամբը եւ կարողութեամբը, իր այրուստագէտի նուրբ ճաշակովը, պատմիչին բառով՝ «արուեստաւոր ուսմանց տեղեկութեամբ» եւ այն «գորաւոր ճարտարութեամբ» զոր ունէր ի բնէ, եւ մանաւանդ առաքելաւոր պարկեշտութեամբը, այսինքն մաքուր հոգիովը, որ ամենէն անհրաժեշտ պայմանն էր, այդպիսի նուիրական ձեռնարկի մը մէջ յաջողելու համար: Կատարելապէս ճիշդ էր հասարակաց գատումը. Սահակ իր ժամանակի Հայութեան մէջ ամենէն գիտուն գլուխն էր՝ իր առած բարձր ուսմամբն ի Բիւզանդիոն եւ ի Կեսարիա, խորահմուտ՝ յունարէնի, պարսկերէնի եւ ասորերէնի, եւ մանաւանդ աստուածաբանական, եկեղեցական եւ փիլիսոփայական գիտութեանց, ու կիրթ վարժութեանը ոտանիկ հայերէնին, արարատեանի եւ ասորեանի ազնուական բարբառներուն՝ զորս վաղուց սորված եւ խօսած էր անշուշտ իբրեւ առունք եւ հայրապետանոցի լեզու, եւ երկար ատեն գործածած՝ թարգմանչական քարոզութեանց

միջոցներն իրենին պէս խիղճ մը պիտի չհանգուժէր անկատար թողելու իրեն եղած այդքան «աշխարհապաղատ թախանձանք» մը. և, առանց տարակոյսի, կարելի է ընդունիլ թէ անհամեմատօրէն մեծ բաժինը ինք պէտք է ունեցած լինի անմահ խորհուրդներու և աստուածախառն յոյգերու այդ նուիրական գանձարանին հայացուցման վաստակին մէջ, իբրեւ թարգմանական գործ ուղղակի և իբր վարպետի սրբազրուծութիւն. իր փետուրին ցանած ոսկի զանաւները կը պապական յախտնական մատեանին ամենէն խորմաստ այսինքն ամենամեծ մասերուն վրայ:

Դառնալով Աստուածաշունչի թարգմանութեան հարցէն ծնած այն խնդիրներուն, որոնց թերի մէկ ցանկը միայն տուած եղանք վերեւ, անկարելի է մի առ մի քակել հոս այդ երկար շղթային մէջ մի օղակները, ուստի և կը բաւականանանք համառօտիւ ակնարկելու անոնցմէ երկուքին միայն, թերեւս ոչ անկարեւորներուն:

Ասոնցմէ առաջինը այն է թէ ունեցած ենք Աստուածաշունչ հայերէն թարգմանութիւն մը՝ Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութենէն առաջ: Այս հարցումը երկու կերպով կարելի է իմանալ. թարգմանութիւն անգիր և թարգմանութիւն գրաւոր: Ս. Գրոց նախասկզբարեան անգիր թարգմանութեան մը երկու անգամ ակնարկուած է մեր հին գրականութեան մէջ. նախ՝ Ռովմոյ Արծրունիի մօտ, Թ. դարուն, որ Ոռոյթ գաւառի լեռնաբնակ Հայոց մասին խօսած ատեն կ'ըսէ. «Գիտեն և ամէն օր գոց կ'ըսեն Սաղմոսի՝ հայ վարդապետներէն կատարուած հին քաղամանուքիւնը». երկրորդը՝ Ղազար Փարպեցիի մօտ, որ կ'ըսէ. «Յազեցան կերակուրներով. ինչ որ միւս քաղամանութիւնը խոզենիով կ'ըսէ»: Որովհետեւ ոչ մէկ օտար թարգմանութեան մէջ չկայ «խոզենիով»ը, հաւանաբար Արծրունիին մատնանշած Փարպեցիին ակնարկածը պիտի ըլլար. այսինքն անկարելի չէ որ Սաղմոսի անգիր թարգմանութիւն մը եղած ըլլայ մեր մէջ Ծ. դարին առաջ: Թայտնի է թէ հին եկեղեցւոյ մէջ Սաղմոսը պաշտամունքի առթիւ ամենէն շատ կիրարկուած գիրքն էր. այս պատճառաւ, ուրիշ ազգաց մէջ ալ Աստուածաշունչի ամենէն կանուխ թարգմանուած մասը եղած է ան ընդհանրապէս: Ջայն բերնուց գիտնալ մեր մէջ ալ կանոն և սովորութիւն եղած էր Միջին դարու մինչև վերջերը. մեր ձեռագիրներուն յիշատակարաններէն մէկին մէջ, գրել մը Սաղմոսի գրչագրներուն մէջ տարբերակներու բազմութիւնը կը վերաբերէ այն իրողութեան՝ որով Սաղմոսի ընդօրինակչները իրենց գործը կը կատարէին՝ լոկ ի յիշողութենէ, առանց բնագիր օրինակ մը ունենալու իրենց առջև: Այնպէս որ կարելի է ընդունիլ թէ Սահակ-Մեսրոպէ առաջ, բերանացի թարգմանողներու միջոցաւ Սաղմոսը, գոնէ եկեղեցւոյ մէջ գործածուած մասերուն մէջ, դուն ըսէ, գրեթէ ամբողջովին, վերածուած էր հայերէնի. ժողովուրդը զիտէր և կ'արասասանէր զայն բերնուց, ու Ոռոյթի մէջ, ուր Փարպեցիին և նոյն իսկ Արծրունիին ատենին կ'երևի թէ դեռ մօտ չէին գործած գիրն ու գիրքը, տակաւին գոյ էր այդ անգիր թարգմանութիւնը:

Բայց, ամէն պարագայի մէջ, այդ ձևին տակ եղածը միայն Սաղմոսը պիտի եղած ըլլայ, այսինքն մասնական բան մը, և ոչ թէ լրիւ Ս. Գրքը, որուն ամբողջական անգիր թարգմանութիւն մը բնականաբար կարելի իսկ չէ ենթադրել:

Աստուածաշունչի նախասկզբարեան հայերէն գրաւոր թարգմանութեան մը վարկածը, զոր ոչ ոք մտաբերած է այսքան դարերէ ի վեր, իբր վեց տարիներ առաջ պարզապէս տարօրինակ մտայնութեամբ մը հրապարակ նետուեցաւ յանկարծ՝ Ամերիկաբնակ հայ մտաւորականէ մը: Այս վերջինը, Հարութբոյի համայնարանի բրոֆէսօրներէն մէկին հոլմէ վրաց հին գրականութեան մասին գրուած ուսումնասիրութեան մը եզրակացութիւնը սխալ հասկնալով, իրաւունք զգացր էր ինքզինքին խորհիլ թէ քանի որ վրացերէն Աստուածաշունչը հայերէնէն թարգմանուած պիտի ըլլայ, ըստ ամենագրական աւանդութեան, և սակայն այդ թարգմանութեան և մեր ունեցած գրաբար Աստուածաշունչին մէջ մի գլուխին մէջ կ'երևին բազմաթիւ տարբերութիւններ, ուրեմն պէտք է եղած լինի Ե. դարէն շատ առաջ թարգմանուած հայերէն Աստուածաշունչ մը, անշուշտ նախամեսրոպեան հայկական նշանագիրներով գրի առնուած. հետեաբար և Սահակ-Մեսրոպ, իրենց հնարած տառերը և թարգմանած Աստուածաշունչը արժեքներու և

յաւերժացնելու համար պէտք է ոչնչացուցած ըլլան հնագոյն հայ գիրերը և հնագոյն հայերէն թարգմանութիւնը Ս. Գրքին: Այնքան արտառուց տեսութենէ միայն ծնունդ առած այս մտածութիւնը, որ նենգութեան տխուր ամբաստանութեամբ մը կը ձգտէր արատաւորել մեր երկու մեծագոյն սուրբերուն բարոյականը, բարեբախտաբար խօսոյն հերքուեցաւ պատուական բանասէրի մը կողմէ, որ պատճառաբանեց թէ վրացերէն Աստուածաշունչը անշուշտ թարգմանուած էր հայերէն Աստուածաշունչի այն յեղուածքին վրայէն միայն, զոր Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը աճապարանքով (= փութեանակի) կատարած էր նախապէս, և որ յետոյ, Բիւզանդիայէն ստացուած «ստոյգ» օրինակին վրայէն հանգամանօրէն սրբագրուելով, յանգեցաւ մեր այժմ ունեցած գրաբարին: Իսկ այդ տարբերութիւնները, եթէ կան իրապէս, հետեանքը կրնան լինել այդ բանին միայն, ներկայացնելով առ առաւել Ս. Գրոց նախապէս՝ բայց դարձեալ Ոսկեգարու մէջ՝ կատարուած առաջին թարգմանութեան վիճակը: Հրապարակուած այդ տիեզծ կարծիքը, որ սկիզբէն իսկ չշարժեց արդէն մեծ շահագրգռութիւն՝ բանասէրներու մեծամասնութենէն պատասխանի պատիւին իսկ արժանի չդատուելով, իր ծնունդին մէջ իսկ մեռաւ, ու կը սիրեմ հաւատարմ թէ անոր հեղինակը ինքն համոզուեցաւ նախ թէ Հայութիւնը ո՛չ իրեն սեպական գիր ունեցած է Ոսկեգարէն առաջ և ոչ Ս. Գրոց նախագոյն հայերէն թարգմանութիւն մը:

Աւելի լուրջ է Ս. Գրոց ի հայ թարգմանութեան գործին վերաբերող միւս կարեւոր խնդիրը, որ ընդգրկէ խնդիրն է, այսինքն այն հարցը թէ միւր Թարգմանիչները ի՞նչ լեզուով օրինակ մ'ունէին իրենց առջև, յունարէն՝ թէ ասորերէն:

Շատ հետաքրքրական է գիտնալ թէ այս մասին մեր մէջ տարածուած տեսութիւնը ընդհանրապէս ի նպաստ է ասորականին: Ասորերէնի Փեթրիպ կոչուած յեղուածքին վրայէն է որ առաջին անգամ, գրի գիւտէն անմիջապէս ետքը, Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ իրենց առաջին աշակերտներուն աջակցութեամբ ազգին սուրբն այն թարգմանութիւնը որ «փութեանակի» կատարուեցաւ ըստ ժամանակակից պատմագիրներու, կոչուեցին և Փարպեցւոյն, և զոր յետոյ իրենք դարձեալ սրբագրեցին յունարէն այն «ստոյգ» կամ «հաստատուն» կոչուած օրինակին վրայէն, զոր Նշնիկ և իւր աշակերտակիցները իրենց հետ բերին Բիւզանդիոնէն դարձած աստենին, Եփեսոսի ժողովէն ետքը: Այս է հայ բանասէրներուն մեծ մասէն առ հասարակ ընդունուած կարծիքը, իորենացիէն սկսեալ մինչև մեր օրերը, բացառութեամբ մէկ քանիին միայն, որոնց մէջ էր նաև Հոգեւոյս Դուրեան Պատրիարք:

Հարցը իր էութեանը մէջ ընդունելու համար, պէտք է ի նկատի ունենալ սակայն ամենէն առաջ սա կէտը թէ Կորիւն, որ եղելութեան բուն ժամանակակից պատմիչն է, աշակերտ Սահակի և Մեսրոպի, և ինքն իսկ մին՝ Ս. Գրոց թարգմանիչներէն, Սահակի եկեղեցական գրոց գումարութիւնը, այսինքն եկեղեցական պաշտամունքի միջոցին գործածուած աստուածաշնչական գրոց հատուածները թարգմանելը յիշած ատեն, խօսքը չընդէ երբեք ասորերէնին, որ յունարէնէն կատարուած լինելը կը յիշէ որոշակի. յետոյ, Մեսրոպին՝ Միջպպեդի մէջ իր աշակերտներուն հետ Ս. Գիրքը Սեպական սկիզբով թարգմանելը աւանդած ատեն կը հասկցնէ ինքնին թէ նա՝ ևս յունարէնէն կ'ընէր զայն, քանի որ զՀռուփանոս, որուն քով և անոր օգնութեամբ կ'ընէր իր թարգմանութիւնը, կը ներկայացնէ իբրև հելլենական դպրութեանց մարդ:

Դարձեալ, Դազար Փարպեցի ևս, որ Կորիւնէն ետքը իբրև ամենէն ժամանակաւ մերձ պատմիչը եղելութեան, և իմէ ոչ ուղղակի Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, այլ իբրև անոնց անմիջական աշակերտաց աշակերտակիցներէն մին, անշուշտ բոլորովին իրազեկ էր մանրամասնութեանց, և այնքան խանդավառութեամբ կը խօսի Սահակի գիւշերաջան տքնութեամբ Հին Կտակարանէն մարգարէութիւնները և նոր Կտակարանը ամբողջ թագմանելուն մասին, ի սպառ կը լռէ՝ նոյնպէս՝ ասորերէնին մասին:

Այս խնդիրը, այսինքն ասորերէնի այս հարցը առաջին անգամ մէջտեղ կը դնէ իորենացի, և անկէ վերջ Փոքր Կորիւն կոչուած գրքոյկը, որ բուն կամ Մեծ Կորիւնի,

պատմաօր և ուրիշ անձանքի աղբյուրներէ՝ յետնագոյն գրելի մը քաղուածօրէն կազմած մէկ գրութեանն է, և այս պատճառաւ նուազ վստահելի նոյն իսկ քան զԽորենացիի, ուրուն՝ բացի ժամանակի պարագայէն, իրեն Սինեանց զարոյցի պատկանողը՝ Աստուածաշունչի Սահակ-Մեսրոպեան իբր թէ «ի բազում մասանց թերացեալ» հայեցակէտին ևս պէտք է ուշ դնել, իր տեսութեան իսկական արժէքը կշռելու համար:

Մէկ կողմ գնելով սակայն ժամանակի և այլ հանգամանքները, նկատի առնենք ուրիշ կէտ մը. Խորենացիի, Փոքր Կորիւն և ասոնց հետեողութեամբ մեր պատմիչներէն դեռ ուրիշներ ասորերէնի վարկածը կը դնեն սա տեսակ հիմի մը վրայ. կ'ըսեն թէ Սա-հակ հարկադրուած էր ասորերէն բնագիր գործածել, որովհետեւ այդ թուականին ինքը ապրելով Պարսկահայաստանի բաժնին մէջ, ուր Մերութեան ձեռքով բոլոր յունարէն գիրքերը այրուած էին, զուրկ էր այդ լեզուով Աստուածաշունչէ մը:

Եթէ հարկ ըլլար հաւատալ նոյն իսկ զրոյցին՝ գրական այդ հրկիզութեան, որուն՝ առ առաւելն պատմագրական մատեններ պէտք է զոհ դացած լինէին, կարելի պիտի ըլլար սակայն միթէ հաշտուիլ սա տեսակ մտածութի մը հետ՝ թէ իր ստացած բարձր կրթութեամբը յունական գրականութեան և մակացութեան մէջ լրջութեամբ այնքան մեծ միտքի մը, որպէսի ոք էր Սահակ Պարթեւ, արամադրութեան տակ հնար էր որ չզբտ-նուէր այդ միջոցին արգարեւ Աստուածաշունչի յունարէն թարգմանութեան Եօթանասնից օրինակ մը, կամ ուրիշ մը մէկէ աւելի միւս յեղուածքներէն: Տեղն է կարծեմ, կրկնել հոս նոյն ինքն Խորենացիի՝ ուրիշ պարագայի մը առթիւ ճշած սա բացատրութիւնը. «կարո՛ք է առասպելս . . . »:

Հին և նոր բանասէրներէն անոնք որ, համամիտ՝ Խորենացիի, աւելի ընդլայնուած սահմաններու մէջ կ'ուզեն փաստարկել ասորերէն բնագրի վարկածը, կը ջանան պատ-ճառաբանել իրենց կարծիքը՝ յիշեցնելով թէ սահմանակցութեան և ուրիշ կարգի յարաբե-րութեանց հետեանքով, ասորական աղղեցութիւնը կանխագոյն և աւելի հզօր եղած էր Հայոց վրայ քան յունականը, և այս՝ ոչ միայն եկեղեցական մարդին մէջ, ուր պաշ-տամունքը և եկեղեցւոյ կարգերը և սուրբ գրոց ընթերցուածները այդ լեզուով կը կա-ստորութին, այլ նաև մասաւորական կրթութեան և գրական մշակոյթի տեսանկէտով, քանի որ հայ եկեղեցւոյ ազգային ինքնութեան ճշգրտմէն և պաշտօնականացումէն առաջ ասորա-կան լեզուն և դպրութիւնը տարածուած էին հայկական գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ, ու Եփեսոսի մը Մծրինի դպրոցներուն շնորհիւ մանաւանդ արբական ներգործութիւն մ'ունէին Հայութեան վրայ՝ ասորական լեզուն, գիտութիւնը, աստուածաբանութիւնը և կրօնա-կան ուսումը: Այո՛, Ալեքսանդրեղոսի, Փաւստոսի, Կորիւնի և նոյն իսկ Փարպեցիի մօտ բազմաթիւ են այդ ճշմարտութիւնը հաստատող ապացոյցները:

Այո՛, բայց իրողութիւնները զիտած ատեն պէտք չէ մոռնալ ոգին՝ որ հետզհետէ կը խմորուէր հոգիներուն մէջ և բնականոն ընթացքով մը նոր և խորհրդաւոր ուղղու-թիւն մը կը սկսէր առ անոնց: Այն օրէն՝ ուր հայ միտքը, Արեւելքի՝ իրեն համար այլ ևս մութ և անհանգիստ դարձած իր կայանին մէջէն, իր նայուածքը գէպի արեւմուտք դարձուց՝ աւելի մաքուր ոյժերու ակնկառոյց, այսինքն Քրիստոնէութիւնը ընդունելէն ի վեր, այն օրէն՝ ուր ինքնութեան զգացումը աւելի ճիշտ պատկերութեան մը մէջէն սկսաւ իրեն յողացնել անկախութեան գաղափարը, անկիւս հոգեպաշտ գէթ տակաւ առ տակաւ խզուել այն նիւթական պայմաններէն, որոնք զինքը կը կապէին իր կայ-քին՝ իր միջավայրին հետ. մարմնով հոն՝ բայց հոգեւով այլուր էր ան այլևս: Ի սկզբան, յարեցաւ անշուշտ ասորական ոգիին՝ իբրեւ գաղափարին ոչ միայն հին և հզօր քաղա-քակրթութեան մը, այլ մանաւանդ մեծ և կենսունակ եկեղեցիի մը՝ որ իր նոր կրօն-քին առաջին ուսուցիչն էր եղած իրեն. բայց յորմահետէ ժամանակն ու քաղաքական հանգամանքներ այդ ոգիին կամ գաղափարին և զանոնք արտայայտող կենսաքին՝ մտաշ-նութեան՝ լեզուին և յարակից ուրիշ պայմաններուն մէջ իրեն ցոյց տուին երկդարեան և աւելի ժամանակէ մը ի վեր իր կենսաքին և ինքնութեան դէմ ուղղուած Սասանեան քաղաքականութեան գործիքները միայն, զաղջ զգացումներու մշուլին մէջէն սկսաւ դիտել զայն. Ե. դարու առաջին քառորդին, անոնց դէմ իր կեցուածքը զգուանքի հա-

մազոր վիճակ մըն էր այլ ևս. Ասորերէնը «մուրացածոյ բարբառ» և «անլուր», այսինքն անիրմանալի կը թուէր հայ մտաւորականին. ասորական դաստիարակութիւնը «բազում թռչակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեղերմամբք» հալումաշ եղած կիսանքի սպառում կ'երևէր անոնց. ասորի ուսումը «մեծաջան և անօգուտ» աշխատանք կուգար իրենց. վերջապէս անոնց գիտութիւնէն բաժնուիրը հաւատար կ'երևէր անոնց «ի խաւարէ տանջանաց» զերծանելու: Զակերտուած այս բառերը, որոնք Փարս պեղիինն են, կը պատկերացնեն ժամանակին հոգեվիճակը:

Ամէնքը այս ուղղութեան չէին համակրել թերևս. կային հաւանաբար ուրիշներ՝ որոնք հակառակ տեսութեան պաշտպան էին, ինչպէս կը պատահի միշտ՝ հանրային կեանքի բախտորոշ լրագրածութեանց ընթացքին: Թէ արգարե կար ընդգիմադիր կուսակցութիւն մը՝ կը յայտնուի պատմութիւնէն. Աղբիւրնոսեան Տունը կամ Մանապկերտացիներու հոսանքը, որոնցմէ կաթողիկոսներ ևս ունեցանք Ս. Սահակէն առաջ և յետոյ: Բայց տիրող կարծիքը, որ գերակշիռ էր միշտ և յաղթող դարձաւ ի վերջոյ, յունասէրներունն էր: Ու, ներքիլ կը գտնեմ խորհիլ, այդ կարծիքը կամ մտայնութիւնը կրնայ իր ազդեցութիւնը ունեցած ըլլալ Առտուածաշունչը հայերէնի թարգմանելու նման հրատապ բռնորոթիւն մ'ունեցող խնդրոյն սովորւ հետեւելի օրինակը նախընտրելու հարցին մէջ:

Բայց կայ ուրիշ պարագայ մը, որուն մէջ է՝ ըստ մեզ՝ առեղծուածին բուն բառնալին:

Ամէնքը, պատմիչք և բանասէրք, համաձայն են սա կէտին շուրջ թէ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան վերաձեռնութիւնը կատարուեցաւ, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, յունարէն «ստոյգ և հաստատուն» օրինակի մը վրայէն, զոր Մաքսիմիանոս պատրիարքը Սահակ-Մեսրոպեան գլխաւոր աշակերտներուն յանձնած էր, ժողովական կանոններու հետ, և զոր անոնք միասին բերին՝ Բիւզանդիայէն իրենց վերադարձին: Այս վերադարձը պէտք է պատահած լինի՝ ամենակշունչով 432 ի ընթացքին. զի Պիւստոսի ժողովը փակուեցաւ 431 ի Հոկտեմբերի կիսուն. իսկ Մաքսիմիանոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքի աթոռը բարձրացաւ նոյն ամսոյ 25 ին: Միւս կողմէ, Ս. Սահակի վախճանը հանդիպած ըլլալով 436 ի Սեպտ. 7 ին, Ս. Գրոց երկրորդ թարգմանութիւնը պէտք է կատարուած լինի 432-436 ի միջոցին: Ինչ որ ալ եղած լինի այս վերջին աշխատութեան ընդթը, վերամնութիւն կամ վերաձեռնութիւն՝ այսինքն սբաղարուքիւն, և կամ վերսին քարգամնութիւն, անտարադէս պէտք է եղած լինի անիկա երկուքին, մեծագոյն սուրբերուն առաջնորդութեամբ կամ իրենց հսկողութեան ներքե միայն. անհրաժեշտ էր անոնց անառարկելի հեղինակութիւնը այդ պարագային մանուաւնդ: Արդ, իթէ առաջին թարգմանութիւնը որ տեւած էր առ առաւելն աւելի քան տասնեակ մը տարիներ, եղած ըլլար արգարե ասորերէնի վրայէն, այս երկրորդը — լինելով յունարէնին վրայէն — պիտի լինէր գրեթէ նոր ի նորոյ թարգմանութեան գործ մը, կարօտ երկար ժամանակի՝ որուն բաւական պիտի չըլլային գոնարաւ իսկ տրամադրելի երեք տարիները, և տըք-նաջան վատակի՝ որուն ընդունակ չէին այլևս աներկեանքէն, իրենց մերձ իննըս-նամեայ հասակին մէջ, Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մեսրոպ: Եղածը լոկ սբաղարութիւն մըն էր ուրեմն, այսինքն նոյն լեզուով նախապէս կատարուած թարգմանութեան մը վերաձեռնութիւնը, լաւագոյն օրինակէ մը թելադրուած ուղղումներով:

Կը մնայ սակայն դեռ վերջին հարց մը. եթէ թէ՛ առաջին թարգմանութիւնը և թէ՛ երկրորդը կամ սբաղարութիւնը կատարուած էին յունարէնի վրայէն միայն, ինչպէս բացատրել ուրեմն ասորերէնի հետքերը կամ նօթանամիցի հետ անհամաձայնութիւնները որոնք կ'երևին հայերէն Աստուածաշունչին մէջ, ինչպէս և երբայեցեղէնի նշանները, որոնց անխարկած է Պայպլիհաւգեան վերջին հրատարակութեան ծանօթ յառաջաբանը:

Այս հարցը ևս, թէ՛ն աստղեւ կարևոր և հետաքննական, բայց կը կարծինք թէ հեռու է անբացատրելի նկատուելու չափ կնճռոտ լինելէ: Ասորերէնի հետքերուն համար կարելի է մտածել թէ քանի որ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, յառաջ քան գրաւոր կատարուիլը, երկար ատեն բերանացի կատարուած էր մեր մէջ ասորերէնի վրայէն՝

անոնց ձեռքով որ յատուկ կրթանքը ունէին այդ բանին, և որոնցմէ էին անշուշտ նաեւ անոնք որ յետոյ գրաւորապէս կատարեցին զայն յունարէնին վրայէն, հաւանական է որ այս վերջինները կա՛մ ունակութենէ և ընազգաբար աստրաբանութիւններ ցանցելն երբեմն իրենց գրչին ճամբուն վրայ, և կա՛մ ասորերէն ընազիրն ալ բոլորովին աչքէ հեռի չունենալով, յունարէն ընազիրն հետեւելով հանգեր՝ երբեմն նախամեծար նկատեցին ասորական ընթերցումներ: Բայց, թերեւ, թէ՛ ասորերէնի և թէ՛ երբայեցերէնի հետքերը միանգամայն բացատրելու համար աւելի բանաւոր նկատուի այն լուծումը, զոր նախ Հ. Յովհ. Ջորպպեան՝ Աստուածաշունչի իր ծանօթագրանիս հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, և անոր հետեւողութեամբ՝ յետոյ՝ Հ. Զարպհանէլեան իր «Հայկական Թարգմանութիւնք» գործին մէջ կը ներկայացնեն: Ըստ իրենց, Թարգմանիչ աշակերտներուն Բիւզանդիայէ բերած «ստոյգ» կա՛մ «հաստատուն» օրինակը պէտք է մէկը եղած ըլլայ Պաղեստինեանք կողուած յունարէն այն յիսուն Աստուածաշունչներէն, զորս Պամփուլիոս Վկայ Բիւրխտոնացի և իր աշակերտը Եւսեբիոս Կեսարացի զազափարեւ տուած էին իօթնամանից ընտրելիցոյն օրինակի մը վրայէն, բաղդասական սրբագրութիւն ներով՝ ըստ այն նշանաւոր օրինակին, զոր Որոգիսէս աւելի աւազ կազմած էր երբայեցերէն և ուրիշ Թարգմանութեանց համեմատութեամբ: Այս օրինակները, որոնք երբեմն կը պահուէին Պաղեստինու Կեսարիոյ մատենադարանին մէջ, Եւսեբիոսի մահէն վերջ փոխադրուած էին Կ. Պոլիս: Թէ Մաքսիմիանոս պատրիարքը այս օրինակներէն մին էր որ տուաւ Նշնդիկ, Ղևոնդի, Կորիւն և Իրենց ընկերներուն, ըստ Հ. Զօհրպպեանի՝ կը հաստատուի անով որ բրգածն կա՛մ աստղանիշ կողուած լուսանցքի կարգ մը նշանները, որոնք որոգիսեան օրինակին մէջ կային՝ իբրեւ համեմատական ցուցումներ, և նշնութեամբ փոխադրուած էին յունարէն օրինակներու մէջ, անոնցմէ ևս փոխանցուած են մեր հնագոյն գրագիրներուն մէջ: Մտացի գիտողութիւն արգարեւ, որ բաւական կը լուսաբանէ խնդրական կէտը:

Որեւէ հարցի մասին՝ որ դարերով մենէ յառաջագոյն անցեալի մը կը պատկանի, ոչ ոք անշուշտ իրաւունք կա՛մ համարձակութիւն կրնայ զգալ բացարձակ եւ վճռական տեսութիւն եզրակացնելու, ո՛րքան ալ սուր և խոր լինին իր փաստարկութեան պայմանները. բայց ապացոյցները՝ որոնք յառաջ բերուցան, իրաւունք կը թուին տալ մեզի խորհելու թէ Ոսեղարէն առաջ ունեցած չենք գրաւոր հայերէն Թարգմանութիւն Աստուածաշունչի, և իրաւունք՝ աւելի քան հաւանական նկատուած թէ մեր իսկզէն այդ Թարգմանութեան միջոցին, թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ անգամներուն, ուր բնագիրը գործածուած են յունարէն օրինակներ միայն, իսկ այս երկու Թարգմանութիւններն ալ՝ գործն են Սահակ-Մեսրոպեան զարդոցին, անգղագական զոյգին և իրենց աշակերտներուն:

Ի վերջոյ, ըսե՛նք թէ Հայերէն Աստուածաշունչը ութերորդն է Ս. Գրոց նախնագոյն Թարգմանութիւններուն մէջ, եթէ ի նկատի ունենանք միայն Եօթնասներեք (Ք. Ա. 285-247), Ասորական Բեշիթօն (Ք. Վ. Բ. դար), Լատին իտալականը (Բ. դարու վերջերը), Յերոնիմոսեան Վուլկաթայինը, Ղպտականը, Գոթերէնը և Նիթովպերէնը (չորրորդ դարէն), իսկ 16րդը՝ եթէ նկատի առնենք տակաւին յունականներէն Ակիւղասեանը, Սիւսմաքեանը, Թէոդոտեանը, և ասորականներէն՝ Սինայական, Կիւրատորեան և Տատիանոսեան (կա՛մ Քառահիւսեակ) կողուածներն ևս, որոնց ամէնքն ալ Բ. դարու գործ են, և որոնցմէ ոմանք լոկ Նոր Կտակարան են, և ուրիշներ՝ ամբողջական Ս. Գիրքէն հաստակորներ միայն, գէթ այժմ մնացածներէն դատելով, ինչպէս նաեւ Ղբպտերէնի երկու ուրիշ բարբառներով եղած Թարգմանութիւնները, որոնք Դ. դարէն կը համարուին:

Եւրոպացի բանասէրներէն անոնք որ իրենց համար մասնագիտական պարագլու՛մ են ըրած աստուածաշնչական գիտութիւնները, և՛ յատկապէս՝ Աստուածաշունչի Թարգմանութիւններու համեմատութիւնը, խորապէս չկրմ գնահատութեան դատումներ ունին հայկական Թարգմանութեան մասին: Piques, Սորպուրի ուսուցչագէտներէն, այնպէս կը նկատէ թէ հայերէն Թարգմանութեան միջոցաւ կարելի պիտի լինէր նոյն իսկ վերուզգիւ

յունարէն այն բնագիրը, որուն վրայէն կատարուած էր ան. ուրիշներ ճիշդագոյն թարգմանութեանց կոչած են, նկատելով զայն հարադատ, վայելուչ, հոգեով և խղճմտութեամբ կատարուած գործ մը: Եւ արդարեւ, անկարագրելի այն ոգևորութիւնը, որով ամբողջ ազգը տողորուեցաւ գործին սկիզբէն մինչև վերջը, ահապէն զոհողութիւնները, որոնք երբեք չխնայուեցան՝ անոր ի գլուխ բերուելուն համար, իրենց բարոյական եւ մտաւորական մեծ արժանիքովը ամենէն աւելի կարկառուն անձնաւորութեանց լծուիլը աշխատանքին, այդպիսի վախճանի մը միայն պիտի յանգեցնէին գործ մը՝ որուն զաւաթարը հաւատքէն, աշխիւքն հոգեւոր կեանքի գիտակցութիւնէն էր թելադրուած անոր գործաւորներուն, և որուն իրականացումին ամենէն մեծ ոյժը եղաւ Աստուծոյ և ազգին սէրը միանգամայն:

Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը յաւերժական փառքն է զայն կատարողներուն անուան և յիշատակին, և անսովի պատիւը և ուրախութիւնը անոնց՝ որ ժառանգորդն են այդ մեծ հոգիներու անունին և արիւնին:

*

Նախապէս չունէինք հայ գիրը, հայկական զրուիթիւնը, զորս ունեցանք Սահակի և Մեսրոպի միջոցաւ միայն. Նախապէս չունէինք, հայերէն Դիրքը, հայագիր Աստուածաշունչ մատենանը, ու մեր երկու մեծ սուրբերուն շնորհիւ միայն պարգևուեցաւ ան մեզի: Անցնելով զի՞ր բառին երրորդ առումին՝ զբանասիրութեան, կը համարձակիմ ըսել, մեր խորին համոզումն է թէ՛ Սահակի և Մեսրոպի կը պարտինք սկզբնաւորութիւնը մեր գրականութեան, զոր չենք ունեցած անոնցմէ առաջ, այդ բառին ճշգրիտ նշանակութեամբը:

Այս նկատողութիւնը, գիտեմ, միտքերը անմիջապէս կը տանի հայ ժողովրդական անգիր բանասիրութեան բեկորներուն, գուսանական երգերուն, կոչուած նաեւ Գողթան երգեր, վէպի և վիպասանութեան, Զրոյցի, Առասպելի, երգ բանից, Թուրքաց երգ, երգ պարուց և երգ ցցոց կոչուած և ուրիշ զանազան արտայայտութիւններու, զորս անցողաբար կը յիշատակէ խորենացի, եւ որոնցմէ քանի մը կարճ եւ կցկտուր մէջըբերումներ ունին ինք պատմահայրը Նոյն իսկ և մեր հին մատենագիրներէն Փաւստոս, Մագիստորոս և ուրիշներ. և սակայն, պէտք չէ մոռնալ թէ յառաջ բերուած այդ սակաւաթիւ կտորները, մասնաւորաբար խորենացիի ներկայացուցածները, կը բաղխին լուրջ առարկունիան: Այսպէս, անոնց լեզուան, աշխիւքն հայերէնը, կեղավարծ միայն կրնայ լինիլ. անկարելի է որ գրի գրուեն կամ զբականացուած հայերէնէն բազում դարեր կառնուի ժամանակի է որ գրի երգուած գիցազիպային երգեր, ինչպէս է զոր օրինակ Ճերմալ երկին և երկիր»ը, կամ դիւցազնական վիպասանութիւններ, ինչպէս «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս»ը, երկուքն ալ ժողովրդական երգեր, զբաւան ողորկ և հանգրիճուած գեղեցիկութիւնները ունենային Ոսկեդարու հայերէնին. տարակոյս չկայ թէ զիրենց յառաջ բերող մատենագիրին սրբաւորութիւնէն անցած են անոնք: Ինչ մէկ ժողովուրդի մէջ զբականութիւնէն առաջ եղած հին հագներգութիւնները, զոր օրինակ, զբական շըրջաններու լեզուին հարթութիւնը և քերականական վայելչութիւնը ունեցած են: Բաց աստի, չէ կարելի պնդել թէ «Երկնէր երկին»ը, վերջամասնացութիւն՝ արդարեւ երկրածնական սքանչելի հրաշալիքի մը, այլամերժօրէն հայկական խորքի վրայ բանուած յղացում մը ըլլայ, ինչ որ անհրաժեշտ էր, որպէսդի վէպը հնար ըլլար նկատել տարր գուտ հայկական անգիր զբականութեան Գալու՛ «Հեծաւ արի արքայն», ինչպէս Հայկի, Արայի և Շամիրամի, Տիգրանի և Աժտահակի, Արտաշէսի և Արտաւազգի շուրջ կազմուած զրոյցներուն, զորս կը յիշէ խորենացի, և որոնք յաճախ ի մէջ կը բերուին իրենեւ հատկապէս հայկական բանաւոր կամ անգիր զբականութեան, Պրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի հետ կարող ենք ըսել թէ «այդպիսի զբականութիւն ունի և ամէն անգրագէտ ազգ, զոր օրինակ այսօրուան քրտերը, գնչուները, լազերը, ևն»: Գուսանական այդ հին երգերը չափով մը կը յիշեցնեն՝ իրենց երկրածնական, գիցազիպային եւ գիւցազնական իմացումներովը՝ այն զրոյցներ, որոնց կը հանդիպինք Ասիոյ, Ափրիկէի, Ամե-

րիկիան և Ուլկիանեան կղզիներու կէտ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կրօններուն մէջ։ Միթէ կրնա՞նք բանահիւսական թէ՛ այն և թէ՛ այս երկրներ համարել գրականութիւն... Ստոյգ է թէ գրականութիւնը առաջին անգամ կ'երեւի ընկերութիւններու մանկութեան շրջանին, երբ մարդը կը սկսի համակարգել իր գաղափարները, և կը տիրանայ զանոնք արտայայտելու միջոցներուն։ Անիկա, այդ գրականութեանն առաջ, անհիշք եւ կոշտ լեզուի մը մէջ կը բռնէ կը սեւեռէ յիշատակելի իրողութիւնները, ապաքային կը փոխանցէ դիւցազներու, ժողովուրդի հովիւներու, ճիւղաշները նուաճողներու անունները. յետոյ, աւելի խիղախ շարժումով մը, կը նկարագրէ բնութեան մեծ տեսարանները, կ'երգէ պատերազմները, և օրհներգներ կ'ուղղէ աստուածներուն։ Երբ զգացումի, մըտածման և անոնց արտայայտութեան հոգեկան աշխատանքը կը զարգանայ բնականոն կերպով, այնչափ որ այդ աշխատանքին գործողութիւնը իր մէջ կը ցուցնէ ընկերութեան նկարագիրը, այն ատեն է որ իսկապէս կը ծնի գրականութիւնը, որ ուրիշ բան չէ ըստ ինքեան՝ եթէ ոչ ընկերութեան հոգիին պատկերը։

Բայց այս ամէնը բնական կանոնաւորութեան կը կատարուի բնութեան պայմաններէ, կեանքի պարագաներէ և պատմական հանդամանքներէ նպաստաւորուած կացութեան մէջ միայն։ Ումէն ժողովուրդ անհրաժեշտօրէն կ'ունենայ անգիր գրականութեան կամ բանահիւսութեան այդ վիճակները կամ փուլերը. բայց ամէնքն ալ չեն տիրանար կամ հաւասար յաջողութեամբ չեն տիրանար բուն գրականութեան՝ գրաւոր գրականութեան հասունութեան. ոմանք խալատ չեն իսկ ունենար զայն. ուրիշներ՝ կ'ունենան ոչ կամ իրենց պատմութեան բախտորոշ մէկ վայրկեանին միայն։

Իր մայր կոճղէն փրթելէն և իր բնաշխարհին մէջ փոխադասկաւելէն վերջը, մեր ցեղն ալ ունեցաւ անշուշտ, ուրիշ ամէն ժողովուրդի պէս, իր անգիր գրականութեան հողովոյթը, յեղաշրջումի բոլոր աստիճաններովը. անոր հետքերն է որ պահուած են մեր հին մատենագրութեան մէջ, գէտ ու դէն. ու թերեւ նաեւ դեռ մինչեւ վերջը շարունակուող ժողովուրդային ամանդութեանց և զրոյցներուն մէջ։ Բայց, պէտք է խոստովանիլ, անիկա չկրցաւ իր զարգացումը յառաջացնել բնական կանոնաւորութեամբ։ Ստորագրաւոր եղան զլիսաւորաբար քաղաքական և պատմական պարագաներ. միշտ կողքին կամ աղդեցութեանը ներքեւ քաղաքականապէս և քաղաքակրթապէս իրմէ շատ աւելի հզօր ազդերու, անիկա ընդհանրապէս չկրցաւ յասկանչական զիմագծութեամբ արժեցնել ինչպէս իր քաղաքական նոյնքն և իմացական ինքնութիւնը, ծնունդ տալու համար ինքնայատուկ եւ գրական կեանքի մը. իսկ իր քաղաքական գոյնութեան ամենէն ուժեղ և բարդաւած շրջանին, երբ ամենէն աւելի պիտի լինէր այդ բանին կարելիութիւնը, այսինքն Տիգրանի և Արտաւազդի ատեն մասնաւորապէս, Հելլենիսականութիւնը ա՛յնքան խոր նուաճումով համագործած էր արքունիքն ու, այսպէս ըսելու համար, մտաւորականութիւնը, որ միայն ռամիկ դասերուն մէջ ծաւալ դասած բանահիւսական գրականութիւնը՝ միջոց չունեցաւ զարգանալու, աւելի բարձր հոսանքներէ ազատ օգնչելով։ Ու անգիր գրականութիւնը, երբ կը մնայ իր վիճակին մէջ, առանց նոր եւ ազնուագոյն ներշնչումներէ զօրանալու, առանց ազդուելու ընկերային աւելի կարեւոր և բարդ երեւոյթներէ, և առանց կարենալու նիւթ և մօթիվներ հայթայթել գրական եւ գիտականատական մեծ ծրագիրներու, հետզհետէ կը խորթանայ ինքն իր մէջ, կը փրկոթորի իմացութեանը՝ իրենց միութեան գիծին վրայ, ու չի կրնար կազմել զինքը երկնող ժողովուրդին հոգւոյն պատկերը։ Ու ա՛յն է որ կը տեսնուի հայ անգիր գրականութեան մէջ. նոյն իսկ «Սասնա ծռեր»ը, որուն չափ մեր ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ ոչ մէկ վէպ չէ հասած մեզի այնքան ամբողջ վիճակի մէջ եւ անկորուստ, չի ներկայացներ զինքը յղացող ազգին ինքնուրոյն նկարագիրը. վասնզի բերնէ բերան թուած ամփած են իր ամենէն կարեւոր մասերը, առանց զիրի և գրական կանոնաւորութեան՝ անխնամ և ցիրուցանուած գրութեան մը մասնուած ըլլալով երկար դարեր։

Գիրն ու գրականացած լեզուն է որ կը սեւեռնէ, կը պահպանեն եւ զարգացումի բնականոն ճամբուն վրայ կը դնեն գրականութիւնը, և այս՝ երբ այդ գիրը կը գործածուի իր սեպական լեզուով միայն։ Հեղինակի մը՝ օտար լեզուով և օտար տառերով

գրած գործերը իր ազգային գրականութեան չեն պատկանիր. նոյնպէս նաեւ ազգային տառերով բայց օտար լեզուով գրուածները: Ազաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ և Զեւոր հայերէնի թարգմանուելէն ետքն էր որ սկսան պատկանիլ Հայ մատենագրութեան: Հայերէն գիրն ու գրաւոր հայերէնն է որ սկզբնաւորեցին և տեականացոցին հայ գրականութիւնը. ինչ որ ըսել է թէ Սահակէն և Մեսրոպէն առաջ չկար հայ գրականութիւն: ՎՍ. Մեսրոպէն առաջ հայերէն գրականութիւն որոնելը, զոր իբր թէ ջնջած ըլլար Լուսաւորիչ, այրելով բոլոր հայերէն գիրքերը, անմիտ հէքէաթ մըն է միայն», ըստ Աճառեանի, և այն է ճշմարտութիւնը:

Ահա թէ ի՞նչ մեծ ծառայութիւն է այն՝ զոր Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ մատուցին իրենց Ազգին և Եկեղեցիին և անոնց ապագային. բայց աւելի արգար պիտի ըլլար ըսել. ահա թէ ի՞նչ անուն երախտիք կը պարտինք մենք ազգովին, և պիտի պարտին մեր սերունդները, յաւեժաբար, այս երկուքին:

Անոնք է որ մեզի տուին հայ գիրը, գրչութեամբ յաւերժացած հայերէն լեզուն: Ըսուած է իրաւամբ թէ այն ժողովուրդը, որ կորսնցուցած է իր քաղաքական կեանքը՝ բայց կը պահէ իր ազգային լեզուն, կը նմանի բանտարկեալին՝ որ ձեռքին տակ ունի իր բանտին բանալին:

Անոնք է որ մեզի տուին հայացած Գիրքը, գիրքերուն գիրքը, սուրբ Գիրքը, այն՝ սր առաքեալին խօսքով Վիպակատար զանձարան իմաստութեանն է, որ այս ժողովուրդին մշտախոց սրտին սփոփանքի աղբիւրը եղաւ իր գոյութեան ամբողջ ընդացքին, յաճախ ժողովելով, անգլալի դարձընելով անոր՝ իր ազգային գոյութեան բազում մասամբ չբաւորուած կողմերէն իր հոգւոյն անցած կսկիծը: Ասոր համար էր որ հայը, ինքը միայն, կոչած է այդ գիրքը Ասուածաւունջ, այդ բառին մէջ խորհրդաւորելով կարծես իր համոզումը թէ մշտապէս կենալործող՝ ստեղծագործող զօրութիւնն է եղած անիկա իր մէջ:

Անոնք է վերապալէս որ մեզի տուին ունենալ մեր գրականութիւնը, բազմադարեան կեանքի մեր ցոլացուցիչ, այդ ջղուտ, անդունւած, յաճախ մթին, բայց անշիջանուտ յոյսէ մը շարունակ փալկակուած, ընդհանրապէս տխուր բայց միշտ ուժեղ գոյութեան մը պատկերը, որուն՝ սերունդները, որոնք պիտի գան սերունդներուն ետեւէ, պիտի նաւին միշտ ուշադիր եւ մտախոհ, անկէ մեծ ճշմարտութեանց անաչառ գասը աւնեւու խզմատութեամբ:

Գիրք, իր երբեակ խորհուրդին մէջ. ահա՛ մեծ գաղափարը, որուն պանծացու մով եկած ենք մեր որդիական երախտագիտութեան տուրքը ընծայաբերել զայն երկնող և գործադրող երկու սքանչելի հոգիներուն, հայ անունը և արիւնը 1500 տարիներ առաջ աննախընթաց և անհնետող բարձրութեան մը վերացուցած մեր երկու մեծ սուրբերուն, Սահակայ և Մեսրոպայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԻ ՄԵՍԼԱՎՈՐԻ ԶՈՒՊԵՐ

ԱՍՏՈՒԱՄԱՇՈՒՆԻՉԻ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆ

Աստուածաշնչական լեզուին գեղեցկութիւնը ամենուրեք ունի զոյացական բան մը, որ միտքը անմիջապէս կը կապէ իբրեւ խորքին, առանց թոյլ տալու անոր որ զբռնուէ զայն պարուրելով: Մարդ կը գրաւուի անով՝ զայն վախճելու և անոր վրայ փոքր ի շատէ հիմնալաւ ժամանակ ունենալէ առաջ: Սա՛ ևս նշանակելի է շատ օր՝ արեւելեան այս լեզուն, արեւմտեան երեւակայութիւններուն համար առաջին նայուածքով ա՛յնքան տարօրինակ, միևնորի տեսնէ ա՛յնքան մարդկային եւ աստով իսկ ա՛յնքան տիեզերական է, որ բոլոր ժողովուրդներէն, քաղաքակրթութեան բոլոր ձևերէն, բոլոր լեզուներէն, կիւրացուի շատ աւելի դիւրաւ. քան մինչ նուազ հեռւոր որ եւ է ժողովուրդի եւ ո՛ր եւ է դարու լեզուն և գրականութիւնը: Ամէն ինչ՝ որ՝ այդ սուրբ մատանին մէջ՝ մարդուն կը վերաբերի, ամէն ինչ՝ որ մարդը կը նկարէ անոր մէջ՝ այնպիսի խորութիւն մը և պարզութիւն մը ունի, որոնց ոչինչ հաւասարած է երբեք: Աստուածաշնչուն՝ այդ նիւթերուն մէջ՝ տիեզերական լեզու է խոսած է. Աստուածաշնչունը, այս տեսակէտով՝ ինչպէս ուրիշ ամէն տեսակէտներով, յօրինուած է՝ մարդկային ազգին գիրքը լինելու համար:

Ա. Վ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Ն ՈՐ Գ Ի Ր Ը

Իմաստութեան հինաւորց ուխտաւորի մը հանգոյն,
Կուգամ այսօր յիշատակիդ դարերին
Ծընրադրելու երկիւղած,
Ու լապտերիդ մէջ փառքի
Հոգիս — կաթիլ մը արցունք —
Հասկըլտալու շիթ առ շիթ,
Ինչպէս այրում մը սիրոյ,
— Զոհարանիդ բազինին:

Ո՛ր է Վայրը քու ուխտիդ.
Թէեւ անուն մը այսօր
Քեզ դամբարան ցոյց կուտան:
Նիւթն իր խորովը պատիր
Երբ փարատի խորհուրդէն,
Ի՞նչ կը մնայ մեզ աւանդ.
Շիրիմներուն ի՞նչ յանձնել,
Սա հոգիէն ու միտքէն,
Որոնք մեռնիլ չեն կրնար:
Դամբաններու ուխտերէն ա՛լ պարտասած է հոգիս.
Զի ծոցին մէջ իրենց լուռ,
Սահմանափակ ու՜նցաւոր,
Խորհրդանիշ մեծութիւնն է վըսահուած
Հըրիտակ հին օրերու:
Սիրուած սիրս մը իր վրայ դամբան մ'երբեք չունեցաւ:
Հակաս մ'ի՞նչպէս այնքան պերն ընդհողելու յանդըզնիլ...
Ի՞նչպէս բանեղ հուր մը բօրբ
Ալապաստի շերտերու դանդիւրին մէջ պատանքին...:
Ու դարերուն յաջորդող միտքի կայա՛ն ցոյց տալ զայն.
Յամառելով միշտ տեսնել ափ մը հողի արգանդին
Մեր իմաստին, հանճարին անմահական մայրը մեծ:

* * *

Ո՛վ մեծ հոգիդ Մեսրոպի,
Տառապակոծ անիւնիդ
— Երազներո՛ւն պահապան —

Կ'ուզեմ փանդել փառերու կոյսը անուփ,
 Զինչ պահելու մեր հոգիի մասեանին
 Արձագանգներն արծաթեայ:
 Հանգըստարան թող քեզի
 Ըլլան սիրտերն բաբախուն
 Զաւակներուն փու ազգիդ:
 Ու ամփոփուի անիւնիդ
 Անթողն ոսկի, սա՛ւրբ ճամանդադ,
 Կահոյրին մէջ իմաստին որդիներուդ փու հըպարս:
 Ու քո սիրտիդ հեւեւեւէն
 Գուքն ու գորով,
 Ըստուերակոծ մեր նակասին,
 Տեղան առաս,
 Տեղան անվե՛րջ,
 Զերդ մանանան իսրայէլեան:

Անապատի մէզն ու խաւար
 Փաթթեր ուղին նսկասագրին հոգիներուն մեր առջեւ:
 Ու Արեալոյսը Յոյսին
 Կը զըլանայ ոսկի խոփովն
 Փետեկել մուրը դարերուն
 Մեր աշխարհին:
 Լուսազըմբէթ երկինքներու ճաղատարին ներքեւէն,
 Ուր կը հանգչի հոգիդ անմուն,
 Տաղարանուած զոգն աստուածեան
 Հըմայֆներու,
 Պաստէ՛ ամպերն ու նայէ վար,
 Ու հոգիիդ այրումէն
 Թող հուր ցոլայ
 — Հըրեղէն սիւն մեր օրերու երազներու Քանանին:

Երկնակայան դիտարանէդ
 Կը տեսնեմ քեզ
 Ամեր առաջ, երեք հընգեակ դարերու,
 Մագաղաթին վրայ, լուռ՝
 Կը յամառիս երազիդ մէջ
 Քեզմէ խոնարհ
 Անդընդախոր իր անկումին փառը ցեղիդ անգիտակ
 Հընհընումով խորայոյզ՝
 Զաւակներուդ
 Ոսկի կամուրջը կամաւել:
 Կը տեսնեմ քեզ
 Արգոնաւորդ մը խիզախ,

Տառապանքին մեր ցեղին
 — Տեսիլքին լոյս բերելով —
 Հոսանքն անեղ պատահելու հիգիդ մէջ:
 Ու սրբմութիւնն է համակած քեզ կըրկին,
 Լոյս Աւետարհի մ'առնքեք
 Դիտելով խոր Աւետարհ մ'համակ ամպամած,
 Որ հողերուն գուղձերուն մէջ է թաղեր
 Իր պապերուն հեքեաթն ոսկի,
 Յիւսասակները բեհեզուած:

Աղօթքիդ մէջ խրնկապատար,
 Անդամումնիդ մէջ ճըսկայ.
 Յեղին վիշտն է
 Զոր դարերու զերդ Պատարագ
 Կը վերբերես Աստուծոյ,
 Ու երկու բառ, զոր կը լըսեմ դեռ հիմա,
 Կապուսագեղ շրթունքներուդ.
 «Ահա՛, Աստուած, զոհարանիդ իբր ընծայ,
 «Ահա՛ ինչ որ կը բերեմ.
 «Հին դարերու ամբողջ արցունքն եմ ամփոփեք
 «Զոյգ ավերուս մէջ դողդոջ.
 «Ա՛յս է ընծաս, զայն վերածէ
 «Իմաստութեան լոյս հեղեղին,
 «Ու սա հերմակ քարէսին վրայ դրոճէ
 «Տառերն Հայուն, գիրը ցեղին տառապող,
 «Որպէսզի լայն բացուին դուռներն
 «Տանարներուդ իմաստութեան,
 «Երգելու փառիդ, օրհնելու քեզ յաւիտեան:»

* * *

Արեալոյսին յաջորդող ժիւն է խաւար.
 Այսօր կ'ողբայ ցեղն համայն,
 Յիւսասակիդ երախտիքդ կապտուած:
 Ու մենք այսօր, որդիներդ,
 Հին օրերու քու հոգիիդ անժառանգ,
 Հողմակոծուած ու բեկբեկ,
 Առագաստին հոգիներուն մէջ թրուառ
 Զունքն կայան մը բախտաւոր.
 Տե՛ս, խորհակեր ենք, աւա՛ղ,
 Քու փառքերուդ ոսկի գօշին ծիրանի.
 Խուժանը հիւր ուզեց անունդ իսկ մոռնալ
 Օ՛հ, ներէ՛ դուն, զաւակներուդ մըտամուր:

Պատճառ՝ ամայերն ու նայել վար,
Երկնակայան դիտարանէդ,
Հոգիդ դարձեալ թող խուզարկի
Լուռ ամայները երկինքին.
Բերելու մեզ նոր սիւղորբայ
Հոգեկոծոյս զաւակներուդ:

Նոր այբուբէ՛ն մը հիմա
Տեղացուր մեզ:
Հոգիներուն մեր ամուլ
Փայլասակի
Ապշուպուած հուրն երկինքին,
Նոր խորաններ կանգնելու
Անզուսպ դարուն փլասակներուն
Մեր վրայ:

Նոր այբուբէ՛ն մը հիմա
Քու հոգիիդ ավերէն
Տեղացուր մեզ:
Զի չենք ճանչնար, աւա՛ղ, բու գիրն ու կըսակ.
Մենք ապերախս ու ապիրաս ծառաներ,
Ըսպառելէ վերջն անխընայ
Գանձերդ ոսկի զոր դարեւն կորզեցիր
Ու յանձնեցիր մեզ աւանդ:

Նոր աթուրայ, սո՛ւրբ հայր, սո՛ւրբ հայր
Մեր կործանած աշխարհ:

Պ. ՀԱՅԿԱԶՆ

Երուսաղեմ

ՀԱՒԱՑՔԻ ԵՒ ՄՏԱԵՌՈՒՄԻ ՑՈՒՔԵՐ

Կ Ե Ա Ն Ք Ի Ն Գ Ե Տ Ը

Իրերը մօտէն դիտողին համար՝ ջրիստոնէական կեանքը մի և անբաժանելի է իր գոյացու-
թեան և իր ընթացքին մէջ. ու նա միայն որ կրնայ գետ մը իր աղբերակէն բաժնել եւ
մեղի ցուցնել թէ ո՛ւր կը վերջանայ աղբիւրը և ո՛ւր կը սկսի գետը, նա՛ միայն պիտի կարենայ
նաեւ բաժնել հաւատքը իրմէ հոռող կեանքէն, և մեղի ցուցնել թէ ո՛ւր կը վերջանայ հաւատքը եւ
ո՛ւր կը սկսի գործը: Թէ գետը ծառայի կամ ձոր փորէ իրեն համար, թէ հօտի անդգալի վայր-
էջքի մը վրայ կամ ջրվէժներ ժայթքեցնէ, թէ ուկէան վազէ ամենէն ուղիղ նամբով կամ հազա-
րումէկ պտոյտներով, թէ ամբողջովին պարփակուի միւսնոյն ջուրին մէջ կամ բազմաթիւ զանա-
զան ջրանցքներու մէջ թափէ իր ալիքներուն առատութիւնը, միթէ միշտ, իր աղբերակին մօտ ըլ-
լայ կամ հեռուն, նոյն գետը և նոյն ջուրերը չէ՞ ան: Հոգեւոր կեանքն ալ գետ մըն է, որուն մէջ շար-
ժումը, զանգունածը, ուղղութիւնը, ափունքները կրնան փոփոխուիլ, ամէնքը, բացի նոյն ինքն գե-
տէն: Յաւիտեանական կեանքի ցայտքը խորհրդապատկերող այդ ջուրը կրնայ անուն փոխել իր ըն-
թացքին մէջ, ինչպէս գետ մը յանախ կը փոխէ իր անունը, և կոչուի զղջում, դարձ, որբացում.
հաւատքն է որ իրապէս իր մէջ կը պարունակէ ջրիստոնէական՝ կեանքին բոլոր տարրերը:

Պ. Վ.

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Հ Ր Ա Շ Ք Ը

(ՄԵՐ ՕՐԲՐՈՒ ՏՐԱՄԱՆՍՈՒՅԻՆՔԻՆ)

ՀԱՏՈՒԱՄԸ^(*)

...
 Բ. — Թարգմանության հարցն անկախաբար, ներքեցեք որ չհասկնամ ձեզ:

Ա. — Վասնզի չէք ուզեր լրագրել մեր տրական եղանակին. որուն անունն է իրապաշտ աշխարհադասացը, այսինքն փաստի, ճշգրիտ մեկի համար քաղաքակրթությանները ուրիշ բան ըլլալէ առաջ հնադիտական թանգարաններ են: Ու դժուար էր միտք ազդ մը բառերու յարգարանքի մը մէջ յատկանշել ուղղութիւնները:

Բ. — Կուշտ ենք գրական քննադատութեան առանձն քննադատութեան, մանաւանդ մեր մէջ ուր առտուն կանուխ ելողը տեսութիւն մը ունի քննիչը:

Ա. — Մենք ալ՝ մեր ֆրազարանութիւնէն, իսկ մեր խոսակցութիւնը ունի աշխարհապաշտանի բովանդակութիւնն ինչպէս օտարութիւն է ըսել: Միայն կարեւոր է զայն չտարածել: Անոր կորիզը մեր գրականութեան սկզբնական շրջանն է... մայր գործը՝ Թարգմանութիւնը Առաջադասութիւնը զոր ընդհանրապէս կ'ախորժին սկիզբ մը ընդունելէ: Ինծի համար աւելի հասկնալի պիտի ըլլար զայն լրագրել մը զասել:

Բ. — Նոր էք որ մայիսն էք փարատաքին:

Ա. — Մի յախուռն լինելներով վերաւորէք լրագրութիւնը տա խոսակցութեան: Զեր ուշադրութեան կը յանձնեմ այն մեծ թայց պէտք եղած լրագրել չլուսաւորուած մեր Գ. րդ դարը որուն մտքով տեսողութեան մեր երկրիւր երկունքը ապրեցան այդ մեծութեան, զմայիսի, հէքեաթանակ, հնչալ գործառններու երկաթ կորուստի, անձնաւորացութեան, ոգիկնոյց կրակիզման հեղեղին ընդմէջէն:

Բ. — Այսինքն:

Ա. — Ամբողջ տուն մը հայրապետներու, հրապաշտ մը սկիզբ առնող: Որոշեց տեսնողագործ մատնեցուն տակ մեր երկրիւր զէմք, հոգի փոխեց:

Բ. — Իրաւ որ տարօրինակ էք: Ձէք ներքի մերի ալ ուսումնասիրած ըլլալ մեր պատմութեան ու հաստատ յայտարարելով չէնման բան մը չեն ըսած մեր քրոնիկները մեր ակնարկած դարէն:

Ա. — Կարելի ու ընակա՛ն այս յայտարարու-

թիւնը անոնց բերին որոնք գիրքեր կը կարգան իր երկատարած մարմին, զանց ընելով խորքի տարածութիւնը: Ասիկա թերեւս պատճառ՝ անկախալու այն տարբերութիւնը որով կը դատուինք իրարմէ: Այդ դարուն ու անմիջապէս յաջորդի սկիզբին, Առաջադասութիւնը մաքաղաթ ու հայ գիր ըլլալէ առաջ, հայ խոսք է մեր բերեւ, թերեւ, թերեւ հայ իրտ ալ մեր կուրծքերուն ներքեւ: Մեր բեմերը՝ քաղաքագոր կառուցիչը ըլլալէ առաջ խորհուրդի աշտանակներ, ուր այրեր ու ճննչներ է մեր հոգին իր դարաւոր ձրգտումն ի վեր, մաքրութիւն, բիւրեղանալու: Ձէ՛ որ մեր տաճարները մեր մեհակներուն աւերեւելէն մարբան:

Բ. — Քրիտիկներ թիւնը:

Ա. — Սպասեցէք, Մեր տաճարները մարմարեայ լինէք ըլլալէ առաջ, մեր նահատակներուն մարմինները մարմարեայ զգրուիլ քարէ կայանակներ են, ըզխած մեր երկրին աշխարհէն: Անոնք մեր նորոգուած, այլացած, լիւրացած գոյանութիւնը սեւեռով խորհրդանշաններ են: Գիտէք հարկաւ որ դար մը մարդը, բրիլ ի ձեռնէ, մենք փնտնեցինք մեր երկրին գեղեցկագոյն կայանքը, արտառու զատարները ու անհնէն խոր թնդարիլ աղանդները որպէսզի անոնց վրայ թառի բերեւ մեր նորոգուած հոգիին ապանինները, մեր տաճարները լուրջ թայց ժպտուն, փորձանիւր թայց թնեք զի, գարգմանակաւոր ու թնեւ, թնչելու մշտապատրաստ, իրենց կաթողիկէներուն սուր պաշտելով խաղաղութիւն մեծ հորիզոնը մեր լեռնաշղթան, լուիւր համար մայրը Անոր որուն բացիւր էլինք մեր երակները, երբ արդէն հայկապ սկիզբով մեն ալ բունարարած էինք այդ երկրիքին զոնքը:

Բ. — Իրաւ որ անհասկնալի էք:

Ա. — Մենք խորապնդեցինք այդ երկրիքին պարտապնդը ու մեր մարբ եկեղեցիին համար բռնի, յատկապէս մեզի համար անկէ վար իրերը, ինքնուրոյն միամիտ Որդին: Որքան խորութիւն կայ երբեք մեր փորուած էջի մը անդունդն ի վար մեր անման քրոնիկներուն մէջ: Միայն զայն տեսնելու կարող զգայարանք ալ բրթացած է մեր մէջ, միշտ մեր գեղեցիկութիւնը, լընչեղութիւն, իմաստուն պարուն: Անկէ յիսուն տարի առաջ չկար հայ պատանի մը որ յոսակ չտեսնէր միտքին մէջ երկրիքին այդ բացալիւր ու ինչելը անկէ Առաւմուտ Որդին: Այսօր, գիտեալ է մեզի կարգացնել Ազաթագիւրդը. զժուար մանաւանդ անոր խորհուրդը մարդկայնացնելու հարկը: Եւ առայն որքան պարզ է անկապ անոնց համար օրեք լին կորսնցուցած թնեք իրենց հոգիներուն, զանոնք զգուշ պահելով գիտութեան կրակէն: Լուսաւորելի տեսիլքը ուրիշ բան չէ եթէ չէ մեր Ժողովուրդին երկրորդ հոգեկրթութիւնը: Ու էլ միամիտն արտակարգ անուն մը չէ, հէքեաթանի համար վար բերուած՝ երկունքէն, այլ՝ կաղապար մը, քանիցալ մը, առարկայական դէմքը մեր հոգիին յատուկ մէկ կողմին, անոր՝ զոր պիտի պահենք գարեբով: Հրեաներուն ունեւարական պաշտամունքին մէկ փոփո-

(*) Հեռեւեար հասուած մքն է այն տրամախոսութեան՝ զոր Պ. Օսկան պատգատած է Ս. Արտոնոյ տպարանէն յետոյ հրատարակելի Յոթնիմակն հաւորին համար: Հնա դրուած այս հասուածք արտաւանդ է ժառանգաւոր սանքու կողմէ, յուլիս 21 ին կատարուած Յոթնիմակն երկրորդ հանգիսին մէջ:

խակը, ինչն ատեն՝ գեղեցիկ, սրտառու, բեր-
տորեն ազգայնական մեր խղճառանքը, մեր
կամքը՝ մեզի հախար Լատուսե ինչեղերու Միր
եկեղեցիքին նախանձխնայիր. այսամերժ, ան-
կասթմալ կեցուածքը, Բառ մը երբեմն ընդար-
ձակ է երկրի մը չափ: Ու ասանցմէ մէկն է ա-
նիկա: Այո՞:

Բ. — Շարժանկեցիք:

Ա. — Ուշագրաս չէ՞ որ նոյն ատեն ինչե-
լու համար Միսմինը ընտրէ մեր երկրին սիրտը,
անոր ամեն կեդրոն դաշտափայլը, անոր համա-
պատկերներն ամենէն մեծափայլեալը:

Բ. — Դրսկանութիւն ալ կ'ընէք:

Ա. — Ձմանեղով մեզի որ այլիս մոռցած էք
ձեր երկրին զգայնութիւնը, օտարաստանի ձեր
զգայնութիւններուն մարդը դառնալով թիչ թիչ
ու չէք խորհիլ թէ այն աշները որ կը կրէք դա-
րեք արտունակ յոր են առեք սրբազան հաւատ-
բարկոտութիւնէն որ իռներունն է Հայաստանի:

Բ. — Կուշտ ենք արդ չընուած բովանդիկներ:

Ա. — Երանելի ասկանարի, որուն անունը
թիւն է, մուխը, երկաթը, փղաքը, ածուխը,
Որոնց հողից այլիս սկզբ՝ քար է դարձեր մար-
մինն երակներուն մէջ: Դուք այդ բովանդիկը
չէք իսկ հասկցած. զայն ուրանալու համար
Վանդի մեր հայրենիքին զգայնութիւնը առե-
րէ գիրքերէ, երբորդ չորսորդ պարկերէ: Մեծ

զէպցեր կը միջամտեն ձեր մանկութեան և ար-
դի հալածանք, անզգած անհայրութեան մէջտեղը ու
չէք անդրադառնալ որ մեր անդաման խեղճու-
թեան, բուռնութեան, տափալուծեան երբ մեզ

խռովող մտապատկերները կը ծաղրէք այսքան
թեթեւութեամբ: Մեքենայի, օժուխի, բառալոյսի
զար: Անշուշտ Արտեհ՝ որ, 'Ա՛ տղը խաղա-
լիքը, նախամարդուն մեղքերէն մէկը: Գրական-
ութիւնը: Անխելքներուն, անծառնագ ծը-
նաններուն, անօթութեան քարեղաններու ըզ-
բաղումը: Անախորհի՞րմ: Ոչ, ազնուական պա-
րուն, ո՛չ: Տակաւին այսօր ինչ որ պարկուն

մէջ համ մը, չեմ ըսեր իմաստ մը կը կաթէ,
զարձեալ անկէ կուգայ: Առանց խանդի եւ ա-
ռանց արցունքի, առանց թիւի ու առանց ժը-
պիտի, առանց սիրտի և առանց հաւատքի — բա-
ռը տարածեցէք շատ աւելի անդին որքան ու-

ժըր են ընել ձեր ականները: — առանց բա-
նաստեղծութեան, այն կեանքը ակառայի, կպա-
կի, ալիքն ու սրբանի սխիւթմ մըն է միայն:
Ինչ որ այս աշխարհին մէջ մեզ կ'ընէ բույէ մը

խորհուրդ թրթիթի, կայսա՛կ մը՝ անհաւուծեան
գիտաւորգէն փրցուած ու փրցած մեծ իմա-
տին հառաքայնութիւն ընդդէմ, ինչ որ մեր կա-
ւին մէջէն կը ձգտի երկարիլ ու տիեզերքին

բախիլները վախճիլախ խաղաղիկ, կարճ՝ ան-
զոհը որ մեր հակաապագրիւնն է, անհունութեան
մէջ նետուած փլուզներուն անըմբռնելի հաժ-
բաներու եղբերքին, այն բոլորը կեանքին քաղց-
րագոյնն սուգերը, կը կազմեն նոյն ատեն ապրե-
լուն ազնուական քանի մը նախապայմանները:

Այդ համարով մեզի հանող ամէն շամանիկը սեղ
կը յուզէ: Բայր կրօնքները բանապղծութիւն-

ներ կ'են, այդ անհասելի ճամբուն անբաւ ափո-
ւներուն ուղղուող Նախորդաբն՝ արուեստի բուր-
ձեներուն, որոնք նոյն ճամբուն վրայ ելքի չա-
ւիղներու Ունի՞ք, այսօր իսկ, ձեր գիտութեան
բոլոր զեղումներուն, երեւակայութեան բոլոր
միտաղ լիկերուն ձեզի արտունած մտնեալաւ
ստուգութեանց հակառակ. բա՛ն մը, որ մօտիկը
զրուէր, օրինակի մը համար կաթողիկէի մը խոր-
հուրդին վայ է մեզի քանի որ անկարող էք
այլեւ երկրիքները բանալ ու ճանչնալ մեծու-
թիւնը զգացումներուն որոնք Լատուսեները կ'ի-
նչեցնեն, ու այնքանապէս երկրի մը ամենէն ըը-
քեղ կայքերու շուրթին մատուցներ, վկայա-
բաններ, եկեղեցիներ, ազամանք գահադառու-
փերու նման շարիշար վրաման կը ճանեն: Դ-
գարը մեր հողին ոսկեգարն է, քանի որ ան
կազմեց գործիքներու այդ մանակը զոր մնա-
ցեալ զարեքը պահպանել միայն ձգտեցին: Ան կը
դառնամ կարեորին: — Ունի՞ք, ձեր բոլոր զար-
գացումին և աղբիւրներուն նպաստովն իսկ մի-
ջոյց մը արդէսդի կէս գրուեալ անդութեան մը
վրայ, կոշտ, տեղի, ասիական թանձր այլտեղ
զարնուած դանգուածէն կարեանալիք երեւան հա-
նել փարթում. կուշտ, նուրբ, խորապէս արուես-
տագէտ այն զգայնութիւնը որ մեր նորագոյն
ժողովուրդները պիտի ըլլաւ...

Բ. — Միշտ բաշխի՛չը ձեր շնորհներու:

Ա. — Ինչպէ՞ս Մարդ ի՞նչ հաւատար իր շու-
սածին կամ չկրցածին: Ձերի կը մնայ կարալ
Փաւստոսը. Ազապանդեղոսը, բայց մանաւանդ
Աստուածաշունչը:

Բ. — Այսինքն գիրքեր որոնք մերն ալ չեն:

Ա. — Կուգամ այդ հարցին ալ մօտենալու:
Բայց ասովէ առաջ՝ կը փութամ յայտարարել զա-
նոնք բաւորովին մերը: Այդ երեքին մէջ ալ կը
ներկայանայ, իր ամենէն պարզ, անխեղձելի
ձեւին մէջ՝ մեր անդրանիկ քաղաքակրթութիւն-

ներ, մեր հողին այնպէս՝ ինչպէս ելած է անկա-
լուստութիւնը ըտրային, այդպէս մաքուր, պարզ,
միակտուր, իր երկնայնութեան ամբողջ շղար,

շամանդաղը, անդամազը վրան, այսպէս ըսելու
համար: Ոչ մէկ գիրքն մէջ այն հոգեփնտի-
այսքան հարապատէ է որքան առաջին երկաթին
մէջ: Ու Աստուածաշունչի թարգմանութիւնն

այլ, անխախտ հարապատութեան հարցէն է որ
անոր փոքրագոյն արժանիքը եւ նետուար
պահած պարզապէս ալ փոքրագոյն թերու-
թիւնը պիտի կազմէր, իրողութիւնն մըն է շատ
աւելի խոր ու ընդարձակ քան ինչ որ պիտի ու-

ղէր անանք: Ինչի վրայ բանող ձեր տառադա-
նութիւնը: Անիկա հայութիւնն է ամբողջ: Իր

փառքի ծաղրակիտին:

Բ. — Երբ իր թագաւորները խամանիկի պէս
կը դրուին ու կը հանուին...

Ա. — Հողին միշտ հպատակ չէ ներքին:

Բ. — Առանց ուժի, անկախ հայրենիքի մենք
ներքեցէ որ չըմբռնենք քաղաքակրթութիւն:

Ա. — Եւ սակայն ձեր շրջանները անկախ
լի զաղբիլ ըլլալէ: Նուաճուած ժողովուրդնե-
րուն թիւը չէ որ փաստը կը բերէ նուաճողին

մշակոյթին, ըստ վարկածին ձեռնկիրները, Թիմուր-ները, Թուրքերը այնպարհի մեծագոյն մշակոյթները պիտի ներգայացնէին, քանի որ ձեր նախապայմանը ամենէն շատ ասոց ժող տորական կերպով էր յայտ կաւաւ Այս: Մշակոյթը հոգիին քաղցրացումն է, ազնուացումն է, երկայնացումն է որով չպատմի: Մշակոյթը նախ ներսէն կը խմբուէ ու իր պատմաները կը բերեղակերպէ այդ ներքին հուրքով: Տաճար մը գեղեցիկ է ոչ իր մեծութեամբ, կարկանդակութեամբ խռտութեամբ, քանդակներուն պատգամներով կամ փաստովը, այլ նիւթէն վեր թէն. անկէ բերող այն հոգեկանութեամբ որ զինքը ստիք հանող ուժին թարգմանութիւնն է հոտ: Գիրք մը գեղեցիկ է ոչ իր պարունակութեան համար առաջաձով, այլ կերպով որ ապա առաջով ազատած է ինքնին գերութիւնէն ու զբաժնի իրացումէն երբեք պատարանին: Ան այս ստուգութիւնն է որ կը փրկէ Աստուածաշունչը:

Բ. — Թարգմանութիւն մը միշտ, միշտ փոխառնուած բան մը:

Ս. — Օրը, ջուրը փոխ չեն առներ մարդիկ: Այդ մատնիին պարունակութիւնը կը պատկանի ոչ թէ այս ու այն ժողովուրդին այլ Աստուծոյ որ մարդկերպական յղացքէն աւելի ընդարձակ է իր այդ առումին մէջ. անիկա հոգեկանութիւնն է, քանդակը մեր ծարախն զէպի մեծ անշարժ, խորհրդանշանը մեր մէջ խըլլաւող հեղիք անդուհին, մեր գիտնալու, բարձրանալու, մաքրանալու անհուն զղմանքութեան: Զի բաւեր փակել իր աչքին պատուհանները ընկէ կայս պտուղաւ համար ձեր ստեղծել ի վար ու վեր փառաւոր տիեզերքին: Սոք չէր անհաւաք, աւելի քան իրական ու ոգաւանային: Աստուածաշունչը մատնան է այդ անդուհին որ սեփականութիւնը չէ այս կամ այն ժողովուրդին: Ապացոյց. — Այդ անդուհին անճանաչելի ըսուելու չափ հայեցեալութիւնը երբ բնաբզէն յեղուեցաւ մեր բարբառին, չակառակ այդ բնաբզէն այնքան այլամբութեան ջեղային, ազգայնամոլ քայնին, ու տեղին, անձին, մտայնութեան այնքան մեղի հեռաւոր, օտար խտութիւններու, գիտցէ որ անոր թարգմանածոյ ընթերցումը մեր հարապար խորապէս կայալուէն տեսեալներէն ի տարբերի երբեք: Երբ էր արտաանանմ, ամենէն աւելի հրեայութիւն հոտով ու երկնաբլր

«Այն Բա, Ե՛ր, փառաւորեալ է զօրութեամբ,

«Այն Բա, Ե՛ր, խորհեղեղ զբեմնաբն...»:

Իմ մտքէն չանցնիր երբեք սեմականը որ Թուրքացի իր բերնէն ալ կ'ընէ, այլ ի՞նչը, հայ ժողովուրդը որ իր տաղանքներուն, բազմահարկը Թշնամիներուն դէմ, իր ուժերէն ձեռնարկ, իր ապաստանը կը փնտռէ վերնախնայ աշխի մէջ:

Բ. — Անկեանք մէկ անշունչ աւայն եղանակով: Որ առնառանգ գիտական ըլլալու ընդհանրութիւնն այն անին: Տրամաբանութեան այս կերպը ցոյցէ որ կը ծառայէ մասնագործարար մեր տեսողութեանը: Այդ հանրացումը առաջին համբան է ուր պիտի հարթուին ցեղերու զանազանու-

թիւները եւ որ պիտի կազմէ իսկապէս Աստուածոյ ժողովուրդը, այսինքն գիտութեան ժողովուրդը: Դարմանել, մեղի հետ, մեծագոյն սխալը կ'ընէ մեկնական մեղադրանքներ այսօր վերածննդի տիպարներէն: Դարմանութեան, մեղային ազգայնականութեանց հետադիմութեան ազգայնականութեան համարագրային ներդաշնակ, երկնային ընկերութեան:

Ս. — Մենք նման եղբայրացութիւններ չենք գտներ սակայն: Փորձեցէք մեր թարգմանածոյ Աստուածաշունչն էր որ է է կ'ը կարգաւ բարձրաձայն: Ձեր բառերը պիտի թուին գայ, փրթած, ձեր իսկ հոգիին ալքերէն, անվերածելի զգացումներու իր ընդոճին տարազումներ, ձեզի միայն յատուկ ինչպէս է արդէն ազգի մը լեզուն:

Բ. — Յաւիտեական պատմանքը:

Ս. — Չգոյշ: Կ'առնեն Սաղմոսներէն որոնք ուրիշ ժողովուրդի մը ամենէն սերտ զգացումները կը պատմեն, կիրք, սարսափ, յաղթանակի ու պարտութեան խիտ շնչանքով, սա երկնային, ապակովարար փրթած որ մը Սաղմոսներէն բերունէն, ամենէն արեւմտեցիկ յաղթանակը պսակով:

Գովեա, Երուսաղէմ, զՏէր,

Եւ օրհնեա զԱստուծոյ Բա, Սինո:

Այս էնիք թուած տաքարիւն, խորիստ, ազգայնամոլ քերթող-արքային նուազարանէն, խառնութիւնն է ամբողջ այդ ժողովուրդին փառքին: Բայց հոս է հրաշքը: Զայն արտասանող հայ բնութեան չանդարձաւոր զգայնութեան կայ երանգի: Ընդհակառակը: Բաւերու հետ նիւթացած մտապատկերը երբեք հրեայ քաղաք մը չէ, թէեւ կարճ միջոցի մը անոր օգեկողութեան բռնանալ մեր հոգիին: Այլ կարծես թէ մեր ժամերուն կամարները ծակով ու դէպի ամբառութիւնը օրէն կապող սլացք մըն է անիկա հայ ժողովուրդէն, որ երկրաւորը զեղում է անիկ ու երկնային մէջ կազմած անոր պարիտպները:

Բ. — Զուր տեղը չէ որ գիտնները կ'ըսեն թէ. — Միեւնի անապատին մէջ չէ որ կը բուռնին կրկնութիւնները, այլ մարդոց մաքրին մէջ ամենէն չեղնիները կը շինուին անոց:

Ս. — Ինչպէս որակին սակայն մաքր օտարաբանութեան կուտարիւնը զոր յանուն նորոգ գաղափարներուն, գիտական կեցածաճի կը հաղթէ այսքան միակուտը երջանկութեամբ մը ու կը պարզէ մարդոց հոգին ինչպէս զրահաշունակաւ տարալ կամ փորձաշին մէջ կաղապար անօտարութիւնը: Բայց դիրքին է հակափորձը: Ձեզ կը հրահրեմ կարգաւ ժամանակակից մեծագոյն քերթողներուն օրէն կ'ստի մը թարգմանութեան ու վերլուծել անոր արիթմետիկ արժանիքները ձեզմէ ներս: Այն աստեղ պիտի զգաք թէ ինչ է խորհուրդը որուն անունն է հինգերորդ դարու հայ աստուածաշունչ: Անիկա առանձին, մեզմով, ան ալ մեր այլ շրջանի հոգիով կարելի տեսեալ մըն է ու աստով խորապէս ցեղային: Ապացոյց: Փորձեցէք կարգաւ այն միւսները զորս հատարակներին մեր ժամանակներուն, ամերիկեան ընկերութիւնները: Այս ապտուածաշունչ-

ները իբրև թարգմանություն առնել հարազատ, առնել կատարելապես ու համատարիմ ալ են և գիտական-բազմատական մեթոդին բոլոր պայմանները կը լրացնեն, բայց հայ լեզուն ամբողջովին։

Բ. — Մեր դարու գրական օրենքներէն մէկը, բիրենդատուի (Սթանատային) օրով մենք մեր ուղարկը կրնանք զնկ առ տեսնել հեն ուր նման բան մը չունի գոյություն։

Ա. — Մի ահապա՛հէ՛ք, Գիտի տամ ձեզ անունը բազմամասն մարդու մը որ Աւետարանը թարգմանելու ամենէն գիտական մեթոդը կիրարկեց, տառ ու իմաստ փոխադրելով մեր բարբառին, բայց հասաւ ամենաճախող արդիւնքին Մատաթիա Գարաշաշին թարգմանությունն է ատիկա, այսինքն նկիւզերորդ դարու գրաբարի ախոյեանին, մեն չկրնաքարանքին, բազմաթիւ գիրքերու հեղինակին։ Իրողութիւն է որ խաճ այդ թարգմանությունը չենած մեռաւ, ինչպէս կ'ըսեն։ Խորհած ունի՞ք պատճառներն սա վրիպանքնուրուն։ Վասնիք փորձ դարու հայ հոգին կը պահէր այդ աշխատանքներուն խորը, անտեսանելի այն մազնիսականությունը որով մեր սիրտերը կը կապուին մեր բոլորին մէջէն հոսող ինչաւոր ու անմահ թելին, հաւաքական զգայնութեան զէպը ծովը մեզ հանող կամ անկէ մեկնող, նոյնն է պարզապէս։

Բ. — Հարցուցա՞ծ էք այդ գիրքերը գործածող մարդոց թէ ինչով կը տարբերուին ձեզմէ։

Ա. — Գեշտ չկայ ատոր, գիտեն ատիկա ու անոնց մտաւորականութեան տառապանքը այդ ապահայությունը՝ կրօնական մարգէ։ Այո՝ է հաւատադիրը ամէն տեղիքումն ուր է ինչիւմ տարբեր ժողովուրդական գգայութիւնը։ Սովորութիւն է ընդունել որ քանի մը մարդեր ու ասուցմէ վարձած խմբակ մըն են հեղինակները այդ թարգմանութեան. պատճառն է Աստուծոյ նիւթը զեկավարեցին, ձեւը կոկեցին, ու այդքան։

Բ. — Քիչ առաջ ուրիշ բան կ'ըսէիք ռակայն, այդ վարիչները երբ կ'անուանէիք հանճարայնութեն տեսանող հականեր։

Բ. — Մի շփոթէ՛ք երազը եւ իրացած առարկան։ Վարիչներուն մեծութիւնը աշխարհի մը հակառակորդը ըմբռնել ու գայն փոխելու իրենց ծառայութիւն մէջն է։ Գրիտանությունը թարգմանիչները չեբերին մեզի անշուշտ։ Բայց անոնց վիճակուեցաւ զերը այդ փոխադրումը ազգայնացնելու։ Միտուող հայ ժողովուրդը հողին տուաւ երկու երեք սերունդը որ մտիկ բրաւ այդ գիրքին հայնը, իր հին աստուածներուն ոտքերին ընդմէջէն, ինչպէս պատահած է պարագան քրիստոնէրայ բոլոր հառաքակութեանց զարմին առաջին շրջաններուն։ Նոր խորհողութիւն, նոր հոգեբանություն մեզի պէս պահպանողական խլածութիւն մըն է, երբ մանաւանդ կ'աւազանէ բոլոր հոգեւոր հովիտները ինչպէս հայ Աստուածայնէնը։

Բ. — Արուեստի գործ։

Ա. — Ըօի ձեզի արուեստը կրօնք է։ Ու հայ Աստուածայնէնը մեր արուեստին առաջին ու հովայ կրօնքը։ Այդ աղեսակաւ, պերճ, շնորհայեցող ոճին տուն տուող ինքը, մեր երկիրն է, զոր չենք ճանչնար իր գեղեցկութեան մէջ, օտարէն ազատ ու ինքն իր մէջ ըլլած, լուսնաբոս կրնակին զիրար իր կրկնապարզութիւն մը ինչպէս։ Մեր հարտարապետութիւնը այդ թեթեւութիւնը իր խորքին կը պարտի։ Ու ասանց թագուհի ըլլալու, այդ թարգմանություններ ամենէն անուշ արտայայտությունն է այդ հայրենիքին, անոր իմացական, հոգեկան, ըստեղծագործ ուժերու համադրական մէկ անմահ յիշատակարանը։

Բ. — Ընկացակի ու ինքնանուէր հպարտութիւնը մեր նոր ազգայնականութեան։ Տեսա՛կ՝ մը տարտամ արձագանգ հայ արուեստի մի առաջապիւնն որով կ'աղմկէ՛ք կէս դարէ առջին։ Կարծես օխարի մը մէջ չեմ, կը նմանիք մոլեռանդ արքայի մը որ իր կրկնացեալ նշմարությունը պաշտպանելու ատեն տարբեր շնչու ու բառ պիտի չունենար։

Ա. — Կրկնապէս ցաւալի էք. նախ մեր արուեստին հանդէպ մեր այդ փոքրագի չկամությունը։ Յետոյ մեր միակողմանիութեամբը։ Մեր մեր գիտությունները այնքան կը սահմանադրուէ՛ք, ի՞նչ իրաւունքով օպակի զարնուած կը պահէք հողիներուն գիտությունը որուն արտայայտումն միջոցներէն մէկը՝ արուեստն է։ Եւ մեր առջեւ դրի շօշափելի օրինակներ։ Հայ Աստուածայնէնը թարգմանություն է՛ր չէ, ինչպէս չէ անգլոսկանը, ինչպէս չէ գերմանականը, արտեք այդ ժողովուրդներու գրական զարգացումին վրայ խոշոր կնիք ունեցան անտարբաւոր։ Թերեւս անձանթ ըլլալ մեզի նաեւ այն պարագան թէ լուստերի թարգմանությունը հայրը կը նկատուի արդի գերմանիկներին։ Բայց ան տարբերություններ մը։ Լուստերէ վերջ այդ լեզուն շատ առնել շնեց դուրս գործողներ տուաւ գերման գրականութեան։ Հիմա, ըսէք խնդրեմ, մեր մէջ դուք կրնա՞ք անուանել զորմ մը որ իբր տարալու ու մեւ, իբր իմացական հեղեցկութիւն, զաշնակութիւն, իբր ոճի ու հողի քաղցրախառն հանդիպ մտօնիկը դուրս Աւետարաններու հայ թարգմանությունն, որ այնքան կանուխէն ու մէկ անգամով կ'իրագործէ արուեստներու պատմութեան մէջ հաղուապիտ հրաշալիքներէն մէկը ու կը թեպաղէ. կը կարկաղած մեր հիպոստիս, սեւեարիք նոյնաժամին՝ օ՛րը երբ ժողովուրդ մը, մե՛րը, անպատիլ ցուեցի մը ընդմէջէն, գրեթէ տարբային իրաւով կը կերպարէ զէնքը իր հողին լայն, տառալի, ընդարձակ, խորունկ ու շլացուցիչ գործի մը վրայով որ, միակողմուր, համադրություններ կ'ըլլայ նոյն այդ ժողովուրդին։

Բ. — Քիչ առաջ դուք էիք զէմ պարզապաշտություններ, երբ արուեստի գործերուն համար այնպէս բարդ յօրինաւածություն կը տեսնէիք...

Ա. — Անշուշտ, այդ ժողովուրդին անգիտակցութեան խորը կային տարբերը այդ անյաման

խորհին թատերաբեմին, ժողովուրդներ այլապես
հզոր, երկրակալ, որոնց անունները կառեր մը-
նացեր են գիրքերու էջի մը, կամ ժայռերու կրու-
նակին և այսօր անոնցմէ ընկուած, փառաբա-
նուած երկիրը կ'անգիտանայ զանոնք: Ո՞վ պա-
հեց մեր ժողովուրդը հետախալալը կրուստէն,
զոնէ մեր սահմաններուն մերձավայր մարգեբու, ուր
մեր պատմութիւնը յիսունէ աւելի յատուկ
անուններ արձանագրած է ցեղերու: Ո՞վ, Դիպ-
ուածը: Ձեր աստուածացուցած գիտութիւնը
կամ իր երկրաւոր արկածախնդրութիւնը: Ո՞վ,
ընէք խնդրեմ եթէ ոչ իր իսկ հրաշքը, որ շատ
մը գեախններու վրայ նոյն ատեն ինքքինը կեր-
պարեց: Բաւական խոսեցայ անո՞վ ռուսական
գրականութեան մասին: Ձուեւի՞ ժամանակ լայն-
նալու մանաւանդ հողերու նորոգումին վրայ որ
նոյնքան հզոր երեւոյթ է որքան վերինը: Երբեմն
յալթմանակ մը, երբեմն վարտութիւն մըն է
զպատեանը այդ կարգի մեծ յեղաշրջումներու:
Մեր ինքնագիր, ինքնայարգար արեւելած մը,
առանց քաղաքական իմաստի մը անխուսափելի
խաղաղին, սա լրացմէն ներս: Ինչն իր մէջ,
պարզ իր բերեղացումը մը, զոր բարագործած է
այդ ոգիին ներքեւ մեր ժողովուրդը ելլելով մէ-
կէն ի մէկ բարոյական դիմագիծի: Քիչ առաջ,
ձեզի սովոր նեղմտութեամբ կինգերող զարը
կիսող չարժեւմը կ'որակէիք ապագային: Ձեր
գիտութիւնը ձեզի սուած ըլլալու էր տարբերը
մեր շինարարական կալմախկնութեան որ տոն-
մային էր բացառաբար ու զուրկ համայնական
զգայարանքէ: Բայց այդ զարուէ է որ առաջին
անգամ մեր բանակը իբր հոգեկան արտա-
յայտութիւն ուղղապաշտ կ'ելլէ, այս անգամ
հայրենքին անունով որ խոսացած է Աստուածա-
շունչով մատուցուած ոգիին ներքեւ: Ուտ է
հրաշքը: Ու ոչ ոք մասուր առաջնորդներ աչք
ուեննալու էք այդ հրաշքը ընդգրկելու եթէ ոչ
կրօնապաշտ գէթ արժանաւոր խորութեամբ, խը-
ռովքով: Մեր ժողովուրդը ոտքի կը կանգնի ներ-
սէն և ոչ թէ զուրսէն, իր աչքերուն մէջը զար-
քնած հրաշքէն և ոչ թէ գարննուրի, միսի, պա-
լաւններու հրամայականին որոնք մարը չեն ե-
ղած ոգիներով: Մեզի պէտք է մերս կարօ-
տադին հրաշքը մեր պայծառուն, որ մեզ լքած
չէ երբեք: Սանկ եօթնասունէ, ութսուն տարի
մը բարի կ'ըլլաք ետ երթալու, սա ամբարիշտ
ծիր, որ զարու կէտն ի վար: Բացէք աչքերնիդ
այդ օրերուն վրայ: Նոն է հրաշքը զարմալ,
այս անգամ ուրիշ խումբերու ձկին տակ որոնք
այդ կարօտագին ձայնը, այդ հրաշքադառութիւ-
նը մեր դարաւոր խորհուրդին նիւթապոցին, և
մէջտեղ զրին մեր նոր երկու գրականութիւնը
ներքէ: Եւրոպայի այսօրուան մեծ ազգերը ի-
րենց մշակոյթին գրական կառուցութիւնները զը-
լուի հանելու համար առնուաչէ երեք չորս դա-
րու պէտքը ունեցան: Մեր գրականութիւն ջը-
սան երեսուն տարուան մէջ անմահ գեղեցկու-
նութեամբ բարձր երեւան բերաւ ինինքն ինչպէս
նորին մէջ: Ու հաշը է ասիկա: Ասոր կարօտը:
Մանաւանդ այսօր: Ստեղծարարն այդ հրաշքին

— Մեր հոգին՝ հայ ժողովուրդին: Մի մտնէք այդ
խառնարանէն ներս փորձի խողովակներով, բո-
ղատով կամ կարկիներով միայն: Մի փորէք այդ
հրաշքին ոտքերը քիչ մը պղինձ, երկաթ կամ
ճերմակ անուշ միայն չափու արկածախնդրու-
թեամբ: Գրեցե՛ք այդ մեծութիւնը, ապագան
ներքէ, այդ կործանած պարիսպները մեր անցա-
լին նիւթէ և հողիէ: Ու որ հին դիրք մը կը հեղ-
նէ, կը հեղնէ իր պայծառուն թանգարանը: Մեր
ժողովուրդը իր վերութիւնը կը գտնէ իր պայծա-
րուն հոգին սիրելով, հագնելով, այդ ոգին մեծ-
ցնելով, սրբաբնիկով, ըլլալով, հաւար հինգ հա-
րիւր տարի վերջն ալ, նոյն խառնութեամբ, լը-
ջութեամբ, առքով, մոլեղնութեամբ որոյցմով
կրակուած, զրահուած, զինուորուած մէջտեղ ե-
կան թարգմանիչները: Անոնց մարմնացուցած հը-
րաշքը զիս տաք էր յիսուն տարի առաջ մինչև
մեր բոլորին համար: Ու այսօր պատգամ մըն է
կրկին մեզմէ ոչ չբխիրուն: Ձեր ու մեր պարտը՝
նորոգ ու վառ պահել զայն: Թող մեր ակնհիշերը
իրենց վրանները հեշտագին յարգարեն ձայնին ու-
րով տաղանգագին, առաւապեան և ստիգմով
հինգերորդ դարու մեծ խաբինաւերները: Ու վըս-
տա՛հ եղէք թէ այդ ձայնը իր անդադարձը կ'ու-
նենայ նոյն իսկ ամենէն ոսկեցած հոգեկներէն
սա ներս: Ձեռ զարը հրաշքինն է, ըլլալու ետքը
նիւթները: Եւրոպական մեծագոյն ազգերը զայն
կը բարբառին իրենց մատաղ սերունդներուն:
Դարը հրաշքէն է ոչ թէ հաշուին: Ամէն մէկ
հայ հրաշք մը, ինքն իր ու չորջին համար, պա-
պանել կրնալու համար զէմը իր պայծառուն հո-
գիին: Ու կամքով, ու խառնութեամբ, ու ծան-
նութեամբ ինքզինքն ի սպաս զրէք ստ հանջնա-
քին յայտնակերպումին: Ով որ կը հաւատայ, ու
բառը ընդարձակ է, առնելու շափ աշխարհի բո-
լոր զօրութիւնները իր մէջ, ան կրնայ: Ու մա-
նաւանդ մի քանիէք մնացած պուտ մը բանը, զի
գոնգակ օրեր համայն են եւած դէպի մեր հաւա-
քական գոյութեան մերձաւոր ապառնին: Մեր
անցեալին աննահանջ, միակուր, այլամերձ սւ
վայրագ պաշտամունքը՝ դոջակն է մեր բախա-
ւոր համախմբումին: Այսպէս խօսեցէք և այսպէս
գրեցէք հոն ուր կը հասնի ուժը մեր գրիչին ու
լեզուին: Ու այսպէս ծիրանաւոր թող հնչին կըր-
կին մեր օրերուն՝ ձայները օրունք, հինգերորդ
դարուն Աստուածաշունչը, Թ.ին՝ Նաբեքը, Թ.ին՝
մեր շողք գրականութիւնները վաղցուցին բո-
ցնէ, ինչպէս կը փոխարեւէ գեղեցիկ պատկերը
մեր գիտաշնորհութեան հին մը փրաւներէն: Հա-
ւատք ունեցէք այս ժողովուրդին մանաւանդ ըս-
տեղծագործ երգուէքին՝ և ոչ թէ կահաւորուած
տուններուն: Հաւատք ունեցէք անոնց օրոքը կը
ծառայեն այդ հրաշքին: Ու ընէք, առանց վախ-
նալու ու ամօթի ինծի հետ

«— Այդպէս հայ գիրն ու հայ ձայնը, որոնց
մարմնառութեան տապան են եղած զարեւով մեր
ժամանը, փառքի ինչպէս գործութեան զարեւուն
գիմանալով անյողորդ»:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շառ. Սինո 1935, էջ 194է6)

Սակայն, որովհետեւ Աւետարանը աւելի շուտ տարածուած էր Իտալիոյ կողմերը քան թէ Ափրիկէի մէջ, և ժողովուրդի մարդիկ որոնց մէջ կը գտնուէր նորահաւատներու զխուսոր մասը, լատիններէն չէին հասկնար, Աստուածաշունչի լատիններէն թարգմանութիւն մը իսկոյն կրնար կատարուիլ մէկ և միւս երկիրներու մէջ։ Ամէն պարագայի մէջ, Նովատիանոսի († 257) և հոովմայեցի ուրիշ հեղինակներուն գրուածքները կը վկայեն թէ աւելի ուշ Գ. դարու առաջին կիտուն, լատիններէն թարգմանութիւն մը ի գործածութեան էր Իտալիոյ մէջ։ Ս. Երանոսի գործերուն յունարէն սկզբնագրին (180) խմբագրութենէն վերջ իսկոյն կատարուած լատին տպագրութեան աստուածաշնչական կաշուները, ինչպէս այլ գործեր նաև ենթագրել կուտան լատիններէն Աստուածաշունչի մը գոյութիւնը կողուայի մէջ Գ. և Դ. դարուն։

Չանազան եկեղեցիներու այս մատենագիրներու կողմէ յիշուած սուրբգրական հատուածներուն բաղդարութիւնը կը յայտնէ այնպիսի անբարկ տարբերութիւններ որ չեն կրնար յառաջ գալ միակ և նոյն թարգմանութենէ մը։ Նմանօրինակ տարբերութիւններ գոյութիւն ունին այն ձեռագիրներուն մէջ որ կը պարունակեն Աստուածաշունչի լատիններէն հին ընագրին մնացորդները և կ'ապացուցանեն թէ առ նուազն քանի մը գրքեր շատ անգամ թարգմանուած են։ Այսպէս է որ Codex Lugdunensis, Codex Monacensis և Codex Wirceburgensis ձեռագիրներէն իւրաքանչիւրը կը ներկայացնէ Ղեւտականին մէկ տարբեր ընագիրը։

Այս հաւաստումները կը հաստատուին անով որ եկեղեցւոյ Հայրերը լատիններէն հին Աստուածաշունչին ծագման վրայ գըրած են։ Միանուանդ խիստ ծանօթ է Ս.

Օգոստինոսի սոյն հաւաստումը. «Կարելի է նկատել առնել զանոնք որ Ս. Գիրքը երբայեցեղէն յունարէնի թարգմանեցին. բայց ոչ զանոնք որ թարգմանեցին զայնս լատիններէն»։ Իւրոս, Ամբրոսիոս, Յերոնիմոս կը խօսին նաև բազմաթիւ թարգմաններու մասին։

Բոլոր այս տուեալները մեզ կը հաւաստեցնեն թէ Հին և Նոր կտակարանի բազմաթիւ լատին թարգմանութիւններ Բ. և Գ. դարուն ծագում առած են Ափրիկէի, ինչպէս նաև Իտալիոյ եւ Կորուայի մէջ։ Այս թարգմանութիւնները միշտ կատարեալ չէին. երբեմն անոնք կը տարածուէին միակ կամ խումբ մը գրքերու վերաբերմամբ։ Թարգմանուած տարբեր գրքերու հաւաքածոն, ժամանակ մը վերջ կարողացաւ կազմել գէթ լրացուցիչ թարգմանութիւն մը, թերևս երկու ոչ աւելի, որ ընդունեցին առաւել կամ նուազ պաշտօնական նկարագիր մը։

Հակառակ այս պատճառներուն որ կը նպաստեն յոգուս բազմաթիւ թարգմանութեանց, ուրիշ պատմագիրներ կը պաշտպանեն հակառակ կարծիքը։ Ըստ անոնց, միակ թարգմանութիւն մը գոյութիւն ունեցած է Յերոնիմոսին առաջ. ան ծնունդ առած է Ափրիկէի մէջ, ուրիշ տարածուած է լատին ուրիշ եկեղեցիներու մէջ։ Այս նպատակաւ կ'արժեցնեն իրենց կարծիքը թէ քանի մը տարբերութիւններու հետ կոն նաև լատին Աստուածաշունչի հին ընագիրներուն մէջ մեծ նմանութիւններ և թէ տարբերութիւնները ըստ բաւականին կը բացատրուին նոյն սկզբնական ընագրին վրայ կատարուած վերլուծարարութիւնները (retouche) յարմարեցնելու համար ճշտակին, և իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ լեզուին։ Յետոյ կը պնդեն հաստատել հին թարգմանութեան մէջ ափրիկէաբանութիւններ որ նշաններ են փոքրիկսն հասարակաց ծագումին։ Երբորդ անոնք արժէք մը կուտան այն յաճախակի եւ փոխադարձ յարաբերութեան որ գոյութիւն ունէր զանազան եկեղեցիներուն միջև, այնպէս որ եթէ անոնցմէ միոյն մէջ թարգմանութիւն մը կատարուէր՝ անմիջապէս կը փոխանցուէր ուրիշներուն։ Թէպէտև այս նկատողութիւնները անհիմն չըլլան, հակառակ խնդրոյն ի նպաստ յայտնուած ա-

ռարկութիւնները մեծապէս կը գերազանցեն. ամէն ինչ հաւատար կուտայ թէ նախապէս բազմաթիւ լատին թարգմանութիւններ կային:

Նախադրոններն Աստուածաշունչի լատին բնագիրներու ամբողջութիւնը յաճախ կոչուած է Իրադա կամ Հին Իրադա: Այս անունը շատ ալ լաւ է: Վերջապէս ան կը հասկնայ միակ թարգմանութիւն մը և այս թարգմանութեան Իտալիոյ հետ ունեցած մասնաւոր յարաբերութեան մը պաշարփարը: Արդ երկրորդ ենթադրութիւնը նուազ հաստատուն չէ քան առաջինը, վասնզի ան կը յենու մի միայն Օգոստինոսի խիստ առեղծուածային բնագրի մը վրայ: Հիբրոնի եպիսկոպոսը Ս. Գրքի վրայ խօսած ժամանակ թարգմանութեան մասին կը խօսի այս բառերով. «Թարգմանութեան մէջէն Իտալիան պէտք է նախամեծար նկատուի ուրիշներէն, վասնզի ան աւելի համաձայն է բառերուն և աւելի յստակ իմաստի տեսակետով»: Անոնք որ կը կարծէին թէ ափրիկեան ծագումով մէկ լատին թարգմանութիւն միայն գոյութիւն ունի, այս խօսքերը կը հասկնան այն տարբեր վերաքննուած բնագիրներու մասին զոր ան ընդունած է, որոնք մէջէն Հիբրոնի եպիսկոպոսը իբր լուսազոյնը պիտի նշանակէր զայն որ ընթացիկ էր Իտալիոյ մէջ: Բայց ոչ օք իրաւունք ունի մեկնաբանութեան վերաքննելու բնագրի իմաստը տալ. այսու հանդերձ ոչ մի տեղ չէ յիշուած իտալական այս բնագրի մասին որ ուրիշներէն աւելի արժէքով բարձր ըլլայ, մասնաւորապէս Յերոնիմոս բալորովին կ'անդիտանայ զայն: Եւ ինչպէս ընդունիլ թէ ափրիկեցի մեծ վարդապետը, եթէ լատին Աստուածաշունչը ծագում առած է իր եկեղեցիին մէջ, այս նախնական բնագրերը նախամեծար համարի վերայարգարութեան միջոցաւ անոնցմէ ծագում առած ուրիշէ մը: Այս պատճառներուն համար, բազմաթիւ հեղինակներ կը կարծին թէ խնդրոյ նիւթ եղող հատուածին մէջ, Օգոստինոս իտալական եկեղեցիներ մասնաւոր Աստուածաշունչի մը մասին ակնարկութիւն չըներ: Ոմանք կ'ենթադրեն թէ իսպա Յերոնիմոսի Վուկաթայի մէկ անունն է. ըստ այլոց իսպայով կը հասկնան Ակիլեաս կամ Իլլա: Այս վերջին բա-

ցատրութիւնը մասնաւորապէս հրապուրիչ է. Օգոստինոս՝ շատ մը տարբեր թարգմանութեանց մէջէն պիտի յանձնարարէր պարզապէս զայն՝ որ աւելի ճիշդ է, և աւելի յստակ:

Լատինական առաջին թարգմանութիւնները կատարուած են Եթովպիայի վրայէն ռամկօրէն լեզուաւ: Ժողովրդական լատիններէնը զգալիօրէն կը տարբերի գաղական լատիններէնէն: Կայսերաց ժամանակ ան խօսակցութեան լեզուն էր և զբաղէտներն իսկ կը գործածէին զայն իրենց պէտքերուն համար: Նախադրոնիմեան թարգմանութիւնները որմէ արդի Աստուածաշունչը տակաւին կը պահէ լատիններէնի կարեւոր մասեր, լուսազոյն աղբիւրն են այս գաղաւարարաբան ծանօթութեան համար:

Բ. ՅԵՐՈՆԻՄՈՍԻ ԳՈՐԾԸ

Որովհետեւ բազմաթիւ լատին թարգմանութիւններ կային, և թէ պաշտօնապէս և ոչ մին ուրիշներէն նախամեծար չէր համարուեր և ոչ ալ եկեղեցական իշխանութեան կողմէ չէր պարտադրուեր, արեւմտեան եկեղեցիին աստուածաշունչական ընտելը ի սկզբունէն աւելի նուազ միտմեկը է քան յունական եկեղեցիին բնագիրը: Բաց աստի, ինչպէս երբայական և յունական ձեռագրաց մէջ, ընդօրինակութիւններու շատութեանց հետեանքով վերապահներ կը սարդէին, առանց հաշուելու որ երբեմն երբեմն կը սրբազրուէր բնագիրը մանաւանդ համաձայն յունական ձեռագիրներու որ յաճախակի շրջան կ'ընէին Արեւմուտքի մէջ: Հիտեաբար, Դ. դարուն, այնպիսի տարբերութիւններ կային զանազան բնագիրներուն մէջ՝ այնպէս որ Օգոստինոս անհերքի կը գտնէր զանոնք, և Յերոնիմոս ալ դառնօրէն կը գանգատէր: «Իւրաքանչիւր ոք, կ'ըսէր, ըստ կամեկ'աւելցնէ կամ կը պակսեցնէ ինչպէս որ կ'ուզէ», այնպէս որ եօթեան տարբեր բնագիրներ կան այնքան ալ օրինակներա:

Իրաց այդպիսի վիճակ մը չէր կրնար տեսիլ: Մանաւանդ արգելք մ'էր հանդիսական ընթերցումներու ժամանակ և ժամասացութեան մէջ Աստուածաշունչի հանրային գործածութեան համար: Այս կա-

ցութիւնը ուսմանը հրեք դարերուն համարեթեամբ տանկիկ եղած էր: Բայց յետոյ պէտք եղաւ դարմանը գտնել, վասնզի քրիստոնէական հաստատութիւն չոր ժողովորդներ նախ լատին եկեղեցիէն ընդունեցին Ս. Գիրքը: Արդ ճշդիւ Դ. դարուն էր որ Յերոնիմոս (340-429) ամէն տեսակէտներով ա՛յս կարողագոյն մարդը՝ պիտի կրնար ձեռնարկել Առտուածաշուշնի վերայորդարման աշխատանքին՝ որ անհարժեշտութիւն մ'էր: Այս այն մարդն էր որ կ'ողբար երբեմն այն ողբալի պատմաները որոնց մէջ կը գտնուէր հին լատին Առտուածաշուշնը:

Ան ծնած է ի Ստրիցոն Դալմատիոյ, 340ին. 20 տարեկան Հռոմ մտնալու ետք 20 տարեկան Հռոմ մտնալու ետք լատիններէն որ իր մայրենի լեզուն էր, իր՝ ժամանակի լատագոյն քերականագիրներէն էլիթոս Տոնապիտսի մօտ, որուն քերականական գործերը մինչև միջին դար լատին ուսումնասիրութեանց հիմը կը կապմէին: Միեւնոյն ժամանակ հիմնովին ան սորվեցաւ յունարէնը, մանաւանդ Արիստոտելի և իր մեկնաբանութեանց ուսմունքովը: Իսկոյն այնպէս մը հմտացաւ թէ՛ լատին և թէ՛ յուն գրականութեան, որ իր իսկ վկայութեան համաձայն, գրեթէ չկար գիրք մը որ կարդացած չլուար: Դէպի Արեւելք կատարած ճամբորդութեան մը ընթացքին, գտեց արեւմտականներուն ուսմանը, սկսաւ երբայեցեւորէն ուսման և հինգ տարիներ նուիրեց անոր (374-379) և ապրեցաւ իբր մենակեանք Քաղկիսի տնայապատին մէջ, Անտիոքի արեւելքը: Յետոյ, իր Ինթելեկտ բնական ժամանակ (386-420) իր տարիքին հակառակ, աւելի եռանդով սկսաւ այս ուսումը և անոր վրայ աւելցուց արամեերէնը:

Առտուածաբանութեան և մեկնարարութեան ծանօթութիւնով Յերոնիմոս կատարելագործած է լեզուներու ծանօթութիւնը: Անոնց միջամտիս եղաւ նախապէս ի Թրեզ, Հռոմի մէջ դասական ուսմանց աւարտումէն քիչ վերջ: Սոյն թուականին նոյն իսկ խմբագրեց Արիստոտելի գործերին վրայ մեկնաբանական փոքրիկ շարք մը: Յետոյ, յաջորդաբար հետեւեցաւ սորբքերական մեկնութեանց Հաւոգրիկեցի Ապոլինարի յԱնտիոք, Դրիգոր Նազիանզացիին ի Կ. Պոլիս, Կոյրն Տիտիմոսի յԱղեքսան-

գրիս: Բայ աստի, իր բազմաթիւ ճամբորդութիւնները ևս, երկրի մէջ իր երկար բնակութիւնը օգտակար հանգիստացան Ս. Դրոց հասկացողութեան համար: Մեծ տաղանդով և անխնջ ջանքերով արդիւնաւորուած այս բոլոր ծանօթութիւններով աւ բացառիկ կազմուածքով մը եղաւ Ս. Դրոց հմտութեան մասնագէտ մը, միեւնոյն ժամանակ իր առաքինութիւնները և իր ճշողական կեանքը կը բարձրացնէին զինքը ճամբորտ սրբութեան մը: Յերոնիմոս ամէն տեսակէտներով ձեռնհասութիւն չաւած էր եկեղեցիին տալու Առտուածաշուշնի որոշ բնագիրը որ կը պահէր:

Դիւրութեամբ հասկնալի է ուրեմն թէ երբ 383ին Հռոմի մէջ սինոդը գումարուեցաւ, Յերոնիմոս ալ մասնակցեցաւ: Դամասոս Ա. պապը հրաման տուած էր անոր լատին Առտուածաշուշնը վերաբարդելու: Ան անմիջապէս գործի սկսաւ և ըստ յունարէնի վերաքննեց նախ Նոր կտակարանը, — այս վերաքննեալ բնագիրը այժմ գոյութիւն ունի — յետոյ Սաղմոսարանը: Վերաքննեալ սաղմոսները անմիջապէս ընդունելութիւն գտան Հռոմի մէջ, և այժմ անոնք ի գործածութեան են Ս. Պետրոսի մայր եկեղեցիին մէջ: Այս Սաղմոսարանէն առնուած են Պատարագամատոյցի սաղմոսի մասերը, կցորդները և այլն:

ՄԿԻՏԻՃ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

Վ Ե Ր Ի Պ Ա Կ

«ՍՈՒՆ» 1935 թիւ 7, էջ 225 ա. սիւնակ
ժող 18 «Georgie» կամ «Georgia» կարգով «Georgie».

Անդ, սիւնակ բ. ժող 19 «ԱՐԴԱՆԱ» կարգով
«ԱՐԴԱՆԱ»:

Անդ, սիւնակ բ. ժող 25, «ԲԱՐՈՒՐԱՎԱՆԳԱԿ»
կարգով «ԲԱՐՈՒՐԱՎԱՆԳԱԿ»:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Ն Բ Ն Բ Ո Ր Գ Հ Ա Ն Գ Ի Ս

ժ.Ե. ԴԱՐԱՆԴԱՐԱՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՈՒՆՁԻ ՀԱՍՆԵՐԷՆ ԹԱՐԱԴԱՆՈՒԹԱՆ

Տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Հինգշաբթիի յաշորոգող առաջին հիւրակիրին, Յուլիս 21, ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ, նոյն այն պատահուածքիւններով, որոնցմով կատարուած էր առաջինը՝ Ս. Սահակի տօնի վաղորդայնի հիւրակիրին, Մարտ 3 ին։

Սրահը լեցուած էր ընտրեալ և հոծ բազմութեամբ, երբ, կէսօրէ վերջ, ժամը 4 ին, Ս. Պատարիարք Հայրը, ընկերակցութեամբ բովանդակ Միաբանութեան, հին մտաւ։

«Տէր կենցոյի աղգային մաղթերգէն առաջ, որ ունկնդրուեցաւ յոսեկայս, Կարգադիր Յանձնախումբի կողմէ Տ. Սիւնի վրդ., յոյժ վայելուչ ուղեբնով մը կատարեց հանդէսին բացումը. ապա կէտ առ կէտ գործարդուեցաւ Տաշատգիւրը, զոր կ'արտատգենք հոս, լրիւ գաղափար մը տալու համար ամբողջ հանդէսին մասին։

1. Բազման խօսք յանուն Յորիլին. Յանձնախումբի՝ Տ. Սիւնի վրդ. Մանուկեան։ 2. Տէր Կեցոյ՝ դու գՀայոց (Մաղթանք)։ 3. Գիրիկ Օրդեակ խորհուրդ՝ Բանախօսութիւն Ամեն. Ս. Պատարիարք Հայր։ 4. Ուր Զարդարեցին (Շարական, քառածայն՝ դաշն. Պսակ Արեղայ)։ 5. Հասուած մը Կոռիւնի գիրքէն՝ Արատաստութիւն Անտիք Մանուկեան։ 6. Յաղ Կարգադիր Կեցոյի (Վ. Թէքեհան)՝ Ար. Ազատ Քէչիշեան։ 7. Ի վիճակ էին (խմբերգ)։ 8. Հրաւիր. միւ օրերու Յամանաւորին (Տ. Օշակեան)՝ Ար. Արմենակ Գոյումճեան և Արեգ Բարութեան։ 9. Օտական (եղիչէ Արք. Դուրեան)՝ Ար. Կարապետ Շիրինեան։ 10. Նամանակ Մովսէսի (Շարական)։ 11. Ս. Մեսրոպ (Ա. Ե. Սիմանթօ)՝ Ար. Ժիրայր Մոզեան։ Դրանիկ Հազարեան և խումբ։ 12. Մաղթանք Հայրապետական (քառածայն՝ հրաւիր. Կոմիտաս վրդ.)։ 13. Փակման խօսք Նախագահ Ամին. Ս. Պատարիարք Հայր։ 14. Աղօրք Տէրու-նական (քառածայն՝ դաշն. Կոմիտաս վրդ.)։

Շարականները, երգերը, միածայն, յաշորոգող կերպով եղանակեցին ժառանգաւոր հանները, դաշնակի ընկերակցութեամբ. նոյնպէս անթերի եղան նշանակուած արտաստութիւնները։

Սրբազան Պատարիարք Հօր բանախօսութիւնը, որ տեւեց մէկ ժամ և մէկ քառորդ, ինչպէս և Պ. Օշակեանի դրած արամաստութիւնը, զոր երկու ժառանգաւորները, Արմենակ և Արեգ, կատարեցին առոյգ արտաստութեամբ, ամբողջովին հրատարակուած եւ ՎՍԻՆԻՅԻ այն թիւին մէջ։

Յոյժ սրտաշարժ եղաւ Սիմանթօի Ս. Մեսրոպէն արտաստուած ընդարձակ հատուածը, զոր աշակերտները կատարեցին օրհնաստացութեան փոխերգութեամբ։

Ժամը գրեթէ եօթին էր, երբ հանդիսականները բաժնուեցան սրահէն, յառաջիկայ Հոկտ. 27 ին կատարելի յորելինական վերջին հանդիսը ևս իր ժամանակին վայելելու քաղցր ակնկալութեամբ։

ԱՄՍՕՐԻԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Յուլիս ամսուան ընթացքին Ս. Աթոռոյս Տիօրէն ժողովը եօթն անգամներ ի նիստ զուարուեցաւ իբրեւ Վարչական Մարմին. իսկ Վարդանա-կան Ընդհանուր Ժողովը՝ երեք անգամներ։

● Բշ. 1 Յուլիս. — Յանուն Ս. Պատարիարքին, Տ. Գէորգ և Տ. Տրդատ վարդապետներ ներկայ գրու-նուեցան յուղարկաւորութեան Մեծ Միւլֆիի էֆէն-տիի հղորդ Ֆախրի Գէշ Հիւսէյնիի։

● Եր. 6 Յուլիս. — Ժառանգաւորացի սրահին մէջ. երեկոյին բանախօսեց Տ. Շաւարշ վրդ., նիւթ ունենալով «Մարդկային իրաւունքը»՝ ըստ Բարոյա-կան փիլիսոփայութեան։

● Կիր. 7 Յուլիս. — Ս. Յարութեան վերնայարկ միւ մատրան մէջ քարոզեց Տ. Ջգոն վրդ., քնարան առնելով ծայրիկ Ա. զլ., առաջին երկու համարները. ցոյց տուաւ թէ ի՞նչպէս հին իսրայէլը, հակառակ Աստուծոյ իրեն հանդէպ ունեցած սիրազօղ վերաբերու-մին, հրահրեց անոր արամտութիւնը, ուստի ևս պա-տուհասուեցաւ. և թէ՛ ի՞նչպէս նոր իսրայէլը, հի-նէն գերազանցօրէն աւելի առաքիլայ լինելով Աս-

տուծոյ սիրոյն, նոյն իսկ ի՛ր քարոյն համար պար-տի գգուշանով որ ոչ միայն չջարժէ Աստուծոյ սրբա-մրտութիւնը այլ եւս քան զեւս ամենէն Անոր սէրը։

● Բշ. 8 Յուլիս. — Այսօր սկսուեցան Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի քննութիւնը, որոնք տե-ւեցին եօթնօրեայ տևողոյ՝ Ս. Պատարիարք գրեթէ ամէն օր ներկայ գտնուեցաւ աւագ կրօնական քննա-թեանց. նոյնպէս Միաբանութիւնը։

● Եր. 13 Յուլիս. — Տ. Հայրիկ վրդ. գնաց Յոպպէ, վաղիկ պատարագելու և քարոզելու, և ապա նախագահելու համար տեղւոյն Ազգային վար-ժարանի տարեկան հանդէսին։

● Կիր. 14 Յուլիս. — Մայր Տաճարի մէջ Տ. Շաւարշ վրդ. քարոզեց ի վերայ Ս. Հոգւոյն, քու-ցատեց թէ քրիստոնէական կեանքի հոգեւոր արեւ-տեսութեան մէջ ի՞նչ մեծ գորութիւն է ան. իբրեւ աղբիւր խաղաղութեան, միաւորիչ ներգործութեան, սիրոյ և միութարութեան։

● Բշ. 15 Յուլիս. — Սկսուեցան ժառանգաւո-րացի և Ընձայարանի տարեկան քննութիւնը, և

տեւեցին մինչեւ 23 Յուլիսի։ Ս. Պատրիարքը Միաբանութեան հետ անխափան ներկայ գտնուեցաւ բոլոր քրիստոնէական ընկերութեանց, նիւթերէն մեծագոյն մասին մէջ յաճախ ինքն իսկ հարցաքննելով աշակերտները։

● Եւ. 18 Յուլիս. — Ի տօնի Սրբոց Թարգմանացաւ, վայսն այսօր, դադար արուեցաւ դպրոցական քննութեանց։ Ինչպէս երէկ իրկուն կատարուեցաւ հանդիսաւոր նշարատօժակ, այսօր եւս մեծ ջոշքով պաշտուեցաւ տօնը։ Ս. Պատրիարքը, բացատրեց թէ իսկապէս այս է ազգային տօնը, ինչպէս կը նշանակէ օրացոյցը, որովհետեւ ազգին զարուց ի զարս զոյուրիւնը երաշխաւորող եւ հայուքեան հոգւոյն մէջ ինչպէս ազգային գիտակցութիւն զոյուրիւրող գործ մըն էր այն՝ որ կատարուեցաւ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի ձեռքով, հայ գիրերու գիտով, Ս. Գրիքի հայաշուով, եւ հայկական գրականութեան հաստատութիւն։

● Գիր. 21 Յուլիս. — Ըստ Հին Տօմարի Գիւտի Տփոյ տօնին առթիւ, Ս. Պատրիարքը մատուցեցաւ ի Գեթեմանի, Ս. Կոռնի գրեթեմանի վրայ, քարոզեց Տ. Եղիշէ Վրդ. քնարան ունենալով «Հաւատովք ընթանամք եւ ոչ կարծեօք» առաքելական խօսքը, բացատրեց թէ առանց խաւախ վարուած Կեանքը անխառն է. իսկ այդ խաւալը այն ատեն ստուգապէս կ'աւանդ վարի ոյժ եւ իմաստութիւն, երբ Աստուծոյ տեսութեամբ է լուսաւորուած։

— Տերկիւն վերջ ժառանգաւորացի մեծ արահին մէջ կատարուեցաւ Աստուածաշունչի Թարգմանութեան երկրորդ յօդանիսկան հանդէսը, որուն մասին տեսնել մասնաւոր նկարագրութիւնը «Սիւնե»ի այս թիւին մէջ։

● Բշ. 22 Յուլիս. — Տեղեկացանք թէ Յունաց Սինոդը այսօր կատարած է երուսաղէմի յոյն պատրիարքին ընտրութիւնը յանձնի Տ. Տիմօթէոս Սրբազանի, Քեղզանտեւ Նախորդ եպսփին։

— Բաւանտեղծ Գ. Վահան Թէքէեան եւ Կիպրոսի Մեկգոնեան հաստատութեան Տնօրէն Գ. Գր. Կիրակոսեան այսօր ժամանեցին երուսաղէմ։

● Եւ. 25 Յուլիս. — Ս. Պատրիարքը եւ Տնօրէն ժողովոյ անդամք, եւն. այսօր հանգիստի օր անցուցին ի Պարոն Տէր։

● Եր. 27 Յուլիս. — Իրիկնաղէմին կատարուեցաւ ժառանգաւորացի մարգահանդէսը, դպրոցին մարգաղաշօրին մէջ, ի ներկայութեան Ս. Պատրիարքին, Միաբանութեան եւ հիւրերուն։

● Կիր. 28 Յուլիս. — Տ. Հայրիկ Վրդ. քարոզեց Ս. Ցարութեան մեր վերնամատարան մէջ, խօսեցաւ՝ օրական Աւետարանէն Հացերու բազմացման հրաշքին վրայ, բացատրելով թէ սէրը ինչպիսի մեծ գորութիւն մըն է. ընկերութեան ամենէն կարեւոր պէտքերուն գոհացում տալու գործին մէջ։

— Կէսօրէ վերջ, ժառանգաւորացի բակի դարաւոր մայրիկին հովանիին տակ կատարուեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի տարեկան հանդէսը, նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր, եւ ի ներկայութեան բովանդակ Միաբանութեան եւ բազմախուռն ժողովուրդի։ — Եւ. Ամենապատուութեան ձեռքէն իրենց վկայականներն ստացան Սրբ. Անա-

հիտ Էսմէրեան, Աղաւնի Կարապետեան, Կիլէնիա Պոյատուքեան, Հռիփսիմէ Մարաշլեան, Նուարդ Աւըրեան, Շուշան Տիգրանեան, Վարդանոյշ Տիգրանեան, եւ Պրք. Անդրանիկ Պազըրեան, Գուրգէն Պալեան, Կարապետ Զափատարեան, Կարպիս Եւսայեան, Մովսէս Խորայէլեան, եւ Ցարութիւն Հատիկեան։

● Բշ. 29 Յուլիս. — Կէսօրէ վերջ ժառանգաւորացի մեծ արահին մէջ տեղի ունեցաւ տոյն հոգեւոր իրթարանին տարեկանի հանդէսը, Առաջին մասը որուն բացումը արւա Փոխ-Տեսուչ Տ. Զօգն Վրդ., ամբողջ գրաւուեցաւ արտասանական, բանաստեղծական, երաժշտական եւ շարադրութեան մրցանքով, զոր վերին աստիճանի գոհացումը յաջողութեամբ կատարեցին, իւրաքանչիւր նիւթի համար՝ երկերկու ժառանգաւորներ, Տեսուչ Տ. Տիրան Վրդ. եւ ռուսացից Գ. Ե. Պէրպէրեան եւ Գ. Բ. Օշակաւի առաջնորդութեամբ, որոնց իրրեւ քննիչ կ'ընկերանաւ նաեւ Գ. Վ. Թէքէեան երկրորդ մասը սկսաւ «Տէր կնցո՞ւո՞ղ, որմէ վերջ Տեսուչ կարգաց Ուղերձ Տեղեկագիրը, յստիկ պատկերն Հաստատութեան իրթանք տարեւոր կենսական, գրուած՝ իր գործին պատասխանատուութիւն զգացողի լրջութեամբ եւ կենդանի շունչով։ Քննոյ կարգացուեցաւ ընդհանուր վիճակացոյցը, որմէ վերջ Սրբազան Պատրիարքը անձամբ քաշիցից մրցանակները՝ առաջին եւ երկրորդ աստիճանի յաջողածներուն։ — Ակերեւ էր յառաջդիմութիւնը, զոր ժառանգաւորները երեւան քեքեր էին այս տարի, Նախորդներու վրայ աջքունը առաւելութեամբ, Դեռատիկ պատասխաններով՝ հոգեւոր եւ ազգային առողջ իրթութեամբ կատարած զարգացումը, որ կը տեսնուէր մասնաւորաբար բանաստեղծական մրցանքին եւ ինքնագիր արձակ ու չափաւ գրութեանց մէջ, ինչպէս թուրք ոգիւրդ աւմէնը. նիւթն էր Կրօնքի եւ Բարոյականի հարցը, որուն՝ վարպետի ճարտարութեամբ մօտեցան՝ մաստաղահասակ տղարը։ Անոյշ անակակոյնք եղան նաեւ ինքնագիր քերթուածները, որոնցմէ մէկ սրբատարով ուխտն էր ինքզինքը հոգեւոր ասպարէզի սեմին վրայ զգացող պարմանի հոգիի մը, Բերկբանքի եւ զոհնակակութեան այս մթնոլորտին մէջ էր որ Սրբազան Պատրիարքը արտասանեց Փակման Խօսքը, անցնալի յուշերու եւ սպազայի յոյսերու ոգեկոյտութեամբ, օրհնելով ամէնքը, ուսանողութիւն, ռուսուցչութիւն եւ տեսչութիւն։ Ժառանգաւորաց քառամեայ ընթացքը աւարտած են այս տարի ութ սաներ, որոնք են. Անդրանիկ Տօնիկեան, Արեգ Բաղուքեան, Արմենակ Ուկերչեան, Թորոս Տէր Թորոսեան, Արշակ Խաչատուրեան, Սեպուհի Գոյունմեան, Ազատ Երէցեան, Խաչիկ Մանուէլեան։ Առնցմէ անոնք որ կ'ընդունին կուսակրօնութեան ուխտը, եւ յարմար դատուին հոգեւոր Իշխանութիւնէն, կը ձեռնադրուին Սարկաւազ եւ կը փոխադրուին Ընծայարանի բաժինը, ուր ունին կատարելու եռամեայ շրջան մը եւս։

● Գշ. 30 Յուլիս. — Գ. Վ. Թէքէեան եւ Գ. Գր. Կիրակոսեան մեկնեցան դէպի Կիպրոս, Հայֆա այցելելու առաջ՝ պիտի շրջին Գալիլայ, ելելով Թարքոյ, այցելելով Տիբերիա եւ Կափառնաուտի աւերակները։